

Nogmaals kasteel Terworm en zijn bewoners

A. VIERSSEN, E. RAMAKERS, A. PATELSKI, R. BRAAD EN A. CORTEN

In het laatste nummer van vorig jaar verschenen twee artikelen over kasteel Terworm. In dit artikel wordt de geschiedenis van de bewoners en de ontwikkeling van het kasteel en de voorburcht kort samengevat. Genealogische tabellen, samengesteld door genealoog A. Patelski en schetsjes van de verschillende bouwfases van het kasteel verduidelijken de tekst. Aan het eind van het artikel worden onder het kopje 'errata' nog enkele aanvullingen en verbeteringen gegeven. Bij het artikel van E. Ramakers werden helaas de namen van de leden van de werkgroep Terworm niet vermeld. Dat waren behalve de auteur: R. Braad, A. Corten en A. Patelski. Zij hebben E. Ramakers ondersteund in het onderzoek en nuttige gegevens aangedragen. Zonder de gezamenlijke inspanning was het artikel niet in zo'n kort tijdsbestek geschreven.

Kasteel Terworm staat aan het begin van een tweede leven. Nu de restauratie van het kasteel en de voorburcht onder impuls van F. van der Valk geheel gereed en het in het hotel en het restaurant goed toeven is, blikken we nog eenmaal terug in de geschiedenis van dit voor Heerlen zo belangrijke kasteel.

Binnen niet al te lange tijd zal de omgeving van het kasteel worden ingericht tot landschapspark. De tuin uit de 18de en 19de eeuw zal worden gereconstrueerd, compleet met fonteinen.

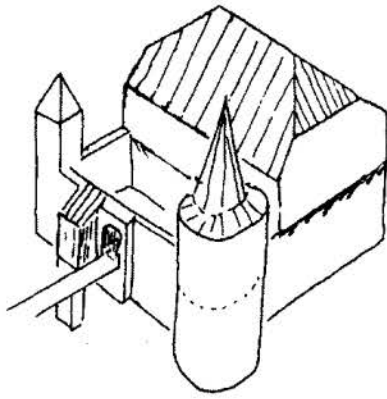
Vijftiende eeuw

Delen van het huidige kasteel stammen uit de vijftiende eeuw. Misschien heeft Terworm nog voorgangers gehad. Het bezit komt in diverse leenregisters voor als een van de leengoederen Gitsbach. Nader bronnenonderzoek zal de bezitsverhoudingen in het

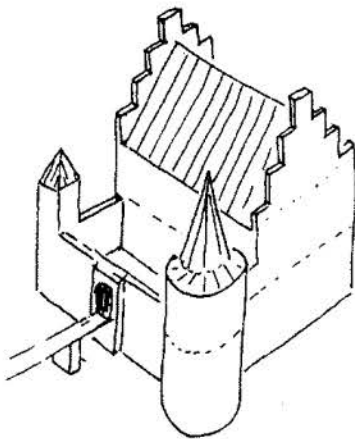
gebied Terworm vóór 1400-1450 nog nauwkeuring in kaart moeten brengen.

Aan het begin van de 15de eeuw was het goed dat we nu Terworm noemen in bezit van de familie Van Gitsbach. Als centrum van haar bezittingen in het dal van de Geleenbeek bouwde zij een versterkt huis, dat de kern vormt van Terworm. De familie bezat ook verschillende goederen in de ruime omgeving, onder meer aan de overzijde van de Worm in Duitsland. Omdat ze daar woonde, werden leden van de familie als 'Van Gitsbach, die men noemt van de Worm' beschreven. Aan het einde van de eeuw kwam het huis aan Dirk van Paland, die in Heerlen het ambt van schout bekleedde.

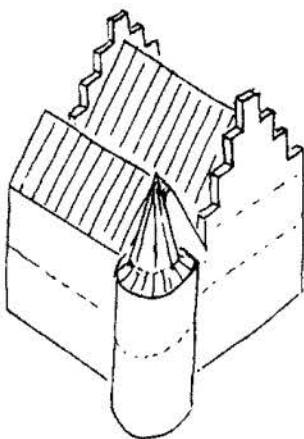
Zover uit de aangetroffen bouwsporen is af te leiden, stamt de oudste fase van het herenhuis Terworm uit de eerste helft van de 15de eeuw. Juist over de datering van deze fase van het kasteel is tijdens het bouwkundig onderzoek geen zekerheid verkregen. Gezien

Circa 1400

tweede helft 16de eeuw

Circa 1625

de muurdikten en de opbouw van het kasteel is een datering in de eerste helft van de 15de eeuw echter wel aannemelijk. Van een eventuele voorganger van het kasteel zijn geen sporen aangetroffen. Als er een eerder kasteel is geweest, dan is dit tot en met de fundamenten bij de bouw van het 15de-eeuwse kasteel geheel geruimd. Van de 15de-eeuwse bouwphase is alleen muurwerk van mergel en Kunradersteen tot een hoogte van ongeveer vier meter boven het huidige maaiveld bewaard gebleven. Dat muurwerk vormt een rechthoekig complex met op de zuidwesthoek een hoefijzervormige toren. Op de noordwesthoek is het fundament van een kleine torenachtige uitbouw teruggevonden met een onregelmatig gevormd grondvlak.

Het omgrachte kasteel werd betreden door een toegangspoort in de westmuur. Door deze poort kwam men op een binnenplein. Aan de overzijde van het binnenplein [oostzijde] was het woongebouw. Dit woongebouw was binnen de buitenmuren van het kasteel vermoedelijk in vakwerk opgetrokken. Zoals zeer gebruikelijk bij kastelen uit deze periode was het woongebouw in twee delen onderverdeeld. Het kleinere deel [ongeveer eenderde] was de kemenade [verwarmbaar vertrek]. Het grotere deel zal een meer representatieve functie hebben gehad. Waarschijnlijk was de woonvleugel niet van kelders voorzien.

Zestiende eeuw

Dirk van Palands schoonzoons [Dirk van der Hallen en Jan Tzyen] erfden niet alleen de goederen maar ook de functie van hun schoonvader. Van der Hallen erfde het huis, Tzyen kreeg andere goederen. Waarschijnlijk moderniseerden of herbouwden de Van der Hallens het huis. Lang profiteerden zij er echter niet van. De nakomelingen van Tzyens schoonzoon Simon van Wylre, schepen te Aken, hadden grote plannen met Terworm. Zij kochten in 1588 het aandeel van de Van der Hallens op en werden zo de

Kasteel Terworm na de restauratie.

enige eigenaar van het huis en de bijbehorende grond.

In de tweede helft van de 16e eeuw werd het woongebouw in vakwerk vervangen door een bakstenen woonvleugel. Deze deels nog bestaande gevels van dit woonhuis zijn voorzien van tussendorpelvensters en decoratieve schietgaten. De beide topgevels zijn vermoedelijk trapgevels geweest. Op beide gevels van baksteen zijn resten van een eind zestiende-eeuwse witte vertinlaag [afdichtingslaag] aangetroffen. In de vertinlaag was een blokkenpatroon aangebracht. Hiermee zal men mergelmetselwerk hebben willen suggereren. Pas bij de verbouwing in 1890 werd het herenhuis van zijn verflaag ontdaan.

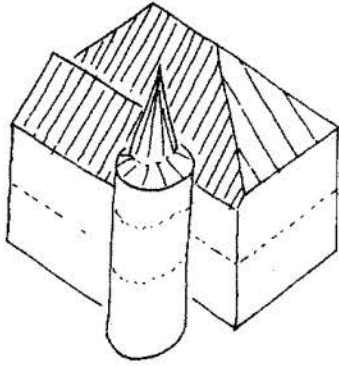
Van de voorburcht zijn de oudst aangetroffen resten uit de 16de eeuw. Het betreft de fundering van een poortgebouw met aansluitende muren die onder het huidige poortgebouw zijn aangetroffen. Ook zal de

kern van de zuidgevel nog uit de 16de eeuw stammen. De oudste delen daarin betreffen een ankerbalkconstructie behorend bij een vakwerkgebouw.

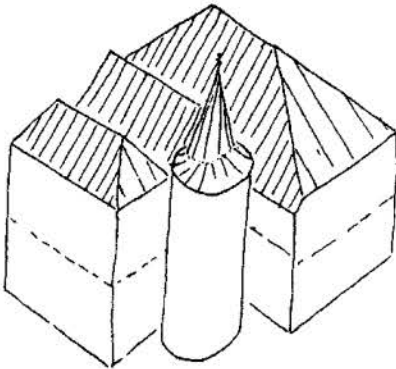
Zeventiende eeuw

Dirk van Wylre [† 1627] en zijn echtgenote Maria van Reymerstok [† na 1647] pasten het huis herhaaldelijk aan. Dirk was schepen in Aken en had in die stad een huis. Hun huis op het land was belangrijk voor hun status van plattelandsadel. Een gevelsteen uit 1633, nu opgeborgen in de depots van het Thermenmuseum, herinnert aan hun verbouwingen van het kasteel.

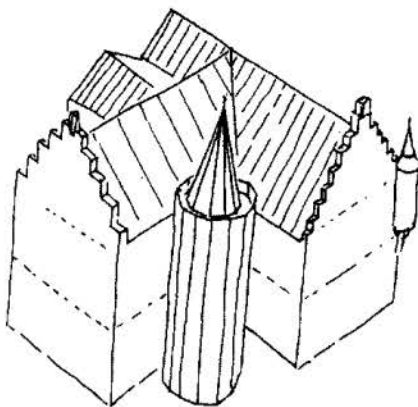
Tegen het einde van de eeuw was het huis inmiddels zo belangrijk dat de eigenaar als edelman zitting kreeg in de Staten van Valkenburg. In de omgeving kochten de Van Wylre's verschillende boerderijen op.

kort voor 1650

1767

1890

In de eerste helft van de 17de eeuw heeft men de binnenplaats van het herenhuis van een kap voorzien en bij de woongebouwen getrokken. Van deze fase resten nog fragmenten van de westgevel, alsmede een spantbeen op de tweede verdieping.

In 1644 werd de toren op de zuidwesthoek met een verdieping verhoogd. Deze toren was door de overkapping van de binnenplaats enige decennia ervoor nogal ingesloten geraakt. Door een verdieping toe te voegen stak de toren weer fier boven het complex uit. Dit zal het kasteelkarakter van het huis hebben versterkt. Kort na de verhoging van de toren werd het herenhuis aan de zuidzijde uitgebreid. Tevens werd de kap op de zaalvleugel vervangen door de huidige kap met aan beide zijden wolfseinden.

De voorburcht werd in 1670 geheel vernieuwd. Men begon bij het poortgebouw [jaartalankers en jaartal op de balk in de poortdoorgang]. In de jaren erna werden de vleugels aan weerszijden van het poortgebouw vervangen. De westvleugel toont ankerjaartallen uit 1671 [bij een later herstel van de hoeve waren deze lange tijd als '1716' geplaatst].

Achttiende eeuw

In 1739 kwam Terworm door erfenis aan Vincent van der Heyden genaamd Belderbusch. Hij zette de politiek van aankoop van goederen in de omgeving voort. Zo werd de grondslag gelegd voor het grote parkachtige landschap, dat we nu nog kennen. Vincents kleinzoon Karel Leopold was de belangrijkste eigenaar van Terworm. Hij was een 'verlichte' edelman, met belangstelling voor bestuur, landbouw en cultuur. Hij werd in 1782 verheven tot graaf en had belangrijke bestuurlijke functies in het Franse keizerrijk van Napoleon.

Voor de 18de eeuw zijn twee bouwfases te onderscheiden. De eerste bouwfase heeft waarschijnlijk op de eerste plaats betrekking gehad op het interieur. Omdat het interieur

in 1890 ingrijpend is verbouwd, zijn van deze 18de-eeuwse verbouwing nog maar enkele sporen aangetroffen. In elk geval is een vensteromlijsting in de noordgevel nog aan deze verbouwing toe te schrijven. De tweede grote verbouwing werd in 1767 voltooid. In de voormalige gracht aan de westzijde werd een derde vleugel toegevoegd. Het herenhuis bestaat dan uit drie parallel geplaatste woonvleugels.

De in 1670 begonnen vernieuwing van de voorburcht vond waarschijnlijk in 1718 zijn afronding bij de verbouwing van de zuidvleugel. Een oud deel daarvan werd rond 1800 gesloopt. De stalruimten bevonden zich toen in het zuidelijke deel van de westvleugel. Boven deze stallen werd het graan opgeslagen. Het poortgebouw huisvestte de poortwachter. In een deel van de zuidvleugel waren paardenstallen. Boven de paardenstallen was woonruimte. Het noordelijke deel van de westvleugel was opslagplaats. De bovenverdieping ervan werd gebruikt als hooizolder.

Negentiende eeuw

Na het overlijden van Karel Leopold van Belderbusch in 1826 in Parijs stond Terworm lang leeg. In 1840 kocht één van de erfgenamen, Karel von Böselager, de anderen uit en droeg het kasteel over aan zijn dochter Antoinette. De inboedel werd in 1841 openbaar verkocht en raakte verspreid. Door Antoinette's huwelijk met Otto de Loë-Mheer ging het kasteel over aan die familie. Kasteel en hoeve verkeerden in deplorabele staat van onderhoud. Karel van Böselager liet in het gebied tussen 1842 en 1844 artesische bronnen boren voor de stuw van de Eyckholtermolen, de bevoeiing van de droge gronden in zijn gebied en de vulling van de grachten van kasteel en de fraaie rococo-tuin. Na het plotselinge overlijden van Antoinette in 1847 hertrouwde Otto de Loë met Johanna gravin Wolff Metternich. Otto's zoon Frans liet in 1890/1891

Terworm grondig verbouwen tot het redelijk moderne herenhuis dat we kenden tot voor de laatste restauratie door Van der Valk. De familie verhuisde in 1900 naar Keulen.

Bij de verbouwing van 1890/1891 werd vrijwel de gehele buitenzijde van het kasteel van een klamp voorzien. Alleen de noordgevel, waar een uitbreiding was gepland, en de gevels aan weerszijden van de toren werden niet beklampt. De architectuur van deze verbouwing is sterk aan de Duitse architectuur uit die tijd verwant. Zo tonen de trapgevels een sterke gelijkenis met de Hanze-architectuur.

Bij deze verbouwing is de gehele binnenstructuur van het herenhuis gewijzigd. Naast de salon werd het nieuwe hoofdtrappenhuis gebouwd. Opmerkelijk aan de plaatsing van het trappenhuis is dat de trap ten opzichte van de gang 180 graden gedraaid is. De trap had namelijk ontsloten moeten worden vanuit de uitbreiding ten noorden van het herenhuis. Omdat deze uitbreiding nooit is gerealiseerd is de huidige enigszins merkwaardige opbouw ontstaan.

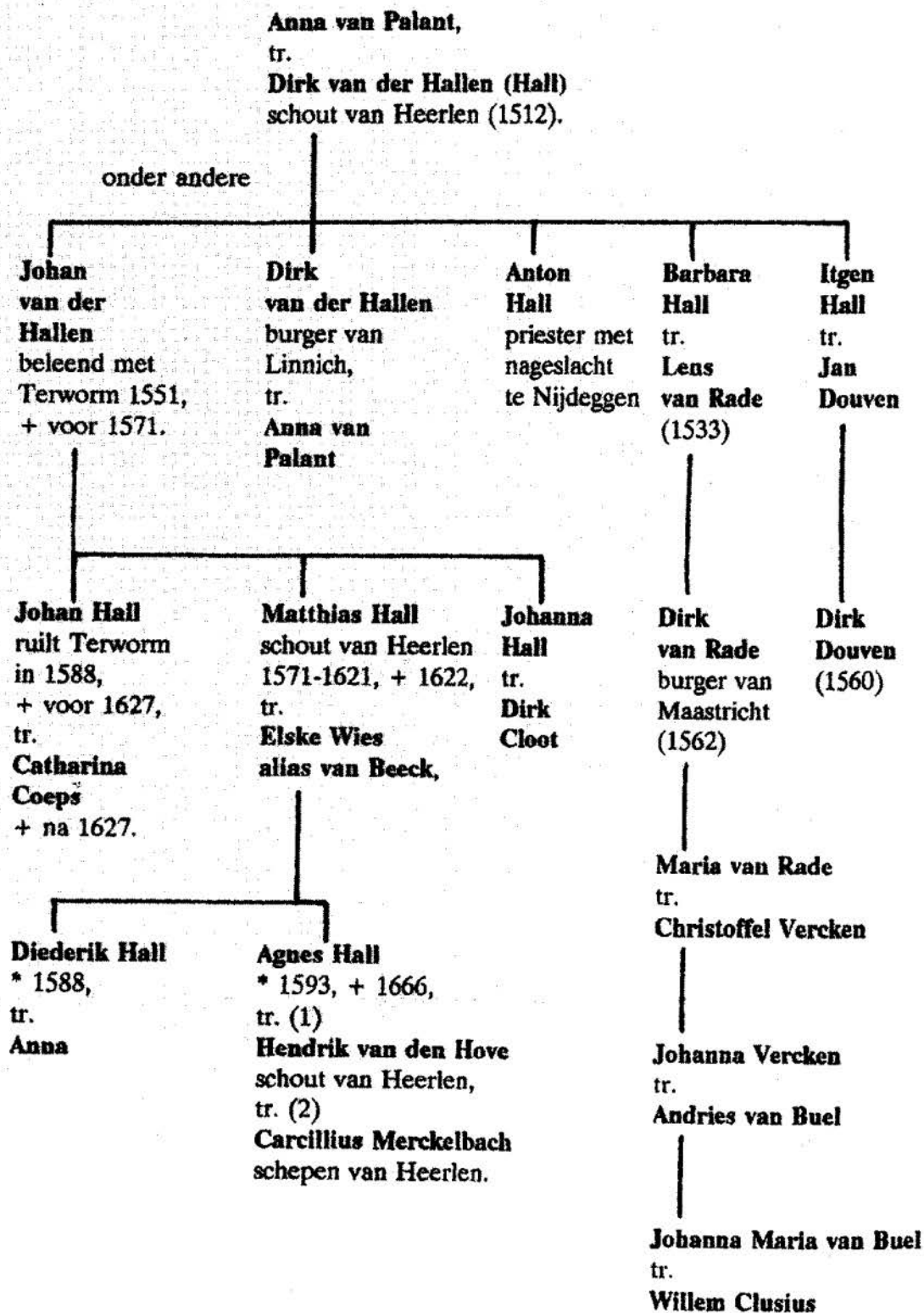
Twintigste eeuw

Het kasteel werd van april 1902 tot juli 1907 verhuurd aan H.J.E. Wenckebach, directeur van de Staatsmijnen, en na het vertrek van de kantoren van Staatsmijnen in 1904, deels ook aan de familie De Fürstenberg. Na het overlijden van zijn enige zoon Maximiliaan in 1917 verkocht Frans de Loë zijn gehele landgoed Terworm aan de Oranje-Nassau-mijnen. De mijn verhuurde delen van kasteel en hoeve onder andere aan jachttopziener en boswachter Joannes Wilhelmus Knols, de bekende Limburgse schilder Harry Koolen en de tekenaar Ru de Vries.

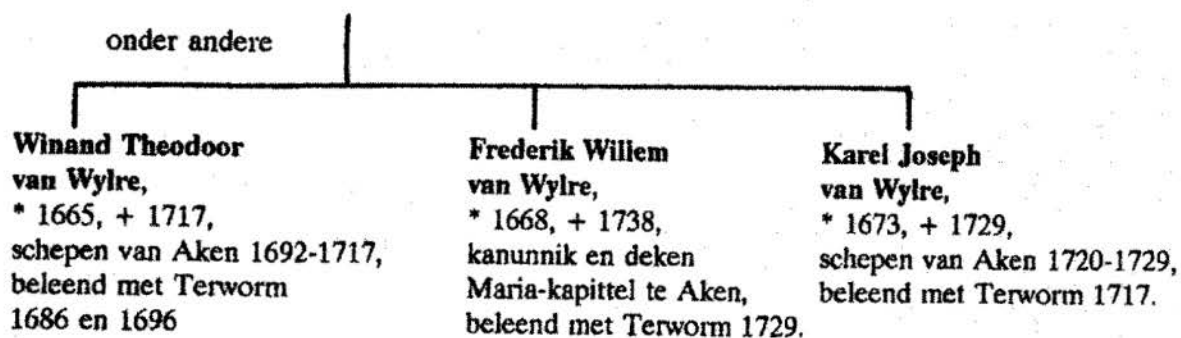
Het onderhoud van het kasteel en de tuinen liet te wensen over. Vooral het kasteel werd door mijnverzakkingen aangetast. In zowel het kasteel als de hoeve werden grote vertrekken door middel van scheidingswanden onderverdeeld. De noordwesthoek van

de voorburcht werd verbouwd tot woning voor de badmeester voor het nabij gelegen zwembad. Na een mislukte poging om het gehele landgoed om te bouwen tot pretpark verkocht de OGON [opvolger van de Oranje-Nassaumijnen] het grootste deel van het

gebied in 1988 aan F.J. van der Valk. Deze liet het kasteel en de voorburcht restaureren en verbouwen tot hotel, waarbij de door De Loë gewenste vleugel van het kasteel werd bijgebouwd. De opening vond plaats op 15 juli 1999.

Hans Willem van Wylre
* 1614, + 1686,
beleend met Terworm
schepen van Aken 1650-1686,
tr. 1664:
Joanna Margaretha van Quaedt
+ 1717.

Errata

Op het artikel: 'De eigenaars van kasteel Terworm vanaf de late Middeleeuwen'.

De heer H.P.M. Cobben was zo vriendelijk te attenderen op twee vergissingen in het artikel over de eigenaars van Terworm, waarvoor hartelijk dank.

Op p. 113 is een generatie in de familie Van der Hallen weggevalen. Dit wordt rechtgezet in de betreffende genealogische tabel op pagina 42

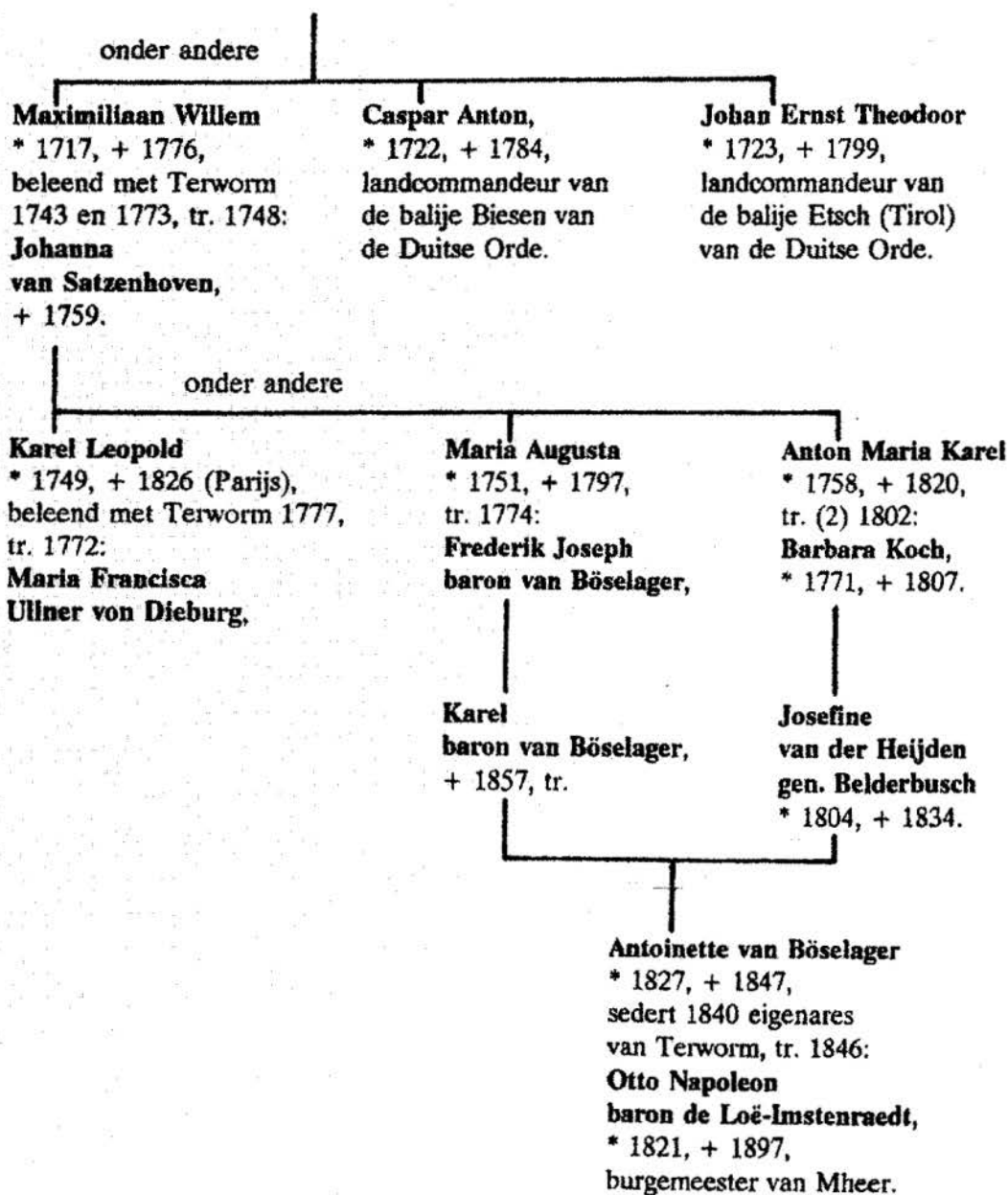
Op p. 118: Niet Onderst-Douvenrade is herbouwd tussen 1779 en 1782, maar Overst-Douvenrade, dat niet in bezit was van de familie Belderbusch.

Vincent van der Heijden gen. Belderbusch

* 1690, + 1771, heer van Montzen, schepen van Aken 1715-1716, beleend met Terworm 1739, tr. 1717:

Maria Clara Eugenia van Westrem,

* 1687, + 1775.

Het Familieblad uit de jaren 1951-1953

M. A. VAN DER WIJST

Het *Familieblad*, waarvan in 1953/1954 de 85ste jaargang verscheen, was 'het zondagsblad voor het katholieke huisgezin' en tevens 'officieel orgaan van de aartsbroederschap der Heilige Familie'. Zowel het blad als de godsdienstige vereniging, die destijds in nagenoeg elke parochie bestond, lijken mij voldoende interessant om er eens aandacht aan te besteden.¹ De taak, opdracht en zending van de broederschap van de H. Familie wordt als volgt omschreven: 'De H. Familie moet in de parochies de aandacht voor en de toeleg op het innerlijk godsdienstig leven en het christelijk gezinsleven levendig houden'.

H. Familie

Met de Heilige Familie wordt bedoeld op het huisgezin van Jezus, Maria en Jozef. In de 17de eeuw werd in een aantal bisdommen een feestdag van de H. Familie ingevoerd; dit feest werd eerst in 1921 uitgebreid tot de hele Kerk. De broederschap van de H. Familie werd in 1844 te Luik gesticht door Henri Belletable [1813-1855] met medewerking van paters redemptoristen. Het doel van de broederschap was de ontkerstening in de huisgezinnen tegen te gaan. In 1847 volgde de pauselijke goedkeuring en de verheffing tot aartsbroederschap. Er kwamen binnen de aartsbroederschap afzonderlijke afdelingen voor mannen, vrouwen, jongens en meisjes.

De H. Familie werd snel populair en verspreidde zich snel over de steden en dorpen van onder meer België en Nederland. De eerste broederschap van de H. Familie werd in Nederland opgericht in 1851. In dat jaar preekten de paters redemptoristen een volksmissie in Helmond. Deze missies had-

den tot doel de katholieke geloofsbeleving in de parochie te versterken. Een volksmissie bestond onder meer uit bijzondere godsdienstige plechtigheden, een reeks preken en ruime mogelijkheden tot biechten. De missies werden afgesloten met een generale communie. De volksmissies duurden ongeveer een week en werden veelal verzorgd door reguliere geestelijken van buiten de parochie, vooral paters franciscanen en redemptoristen.

Na deze missie in Helmond ontstond het idee daar de eerste afdeling van de H. Familie op te richten volgens het idee van de al genoemde Belgische kapitein Belletable, en wel 'om de vruchten van deze goed geslaagde missie te bestendigen'. Op 16 december 1951 werd met een nationaal congres het 100-jarig bestaan van de H. Familie gevierd in 's-Hertogenbosch. Hiervoor werd elke afdeling in Nederland gevraagd f1,- [één gulden!] over te maken ter dekking van de kosten. Van alle afdelingen konden enkele afgevaardigden de bijeenkomst in Den Bosch bezoeken en/of later foto's bestellen. Het

FAMILIEBLAD

OFFICIEEL ORGAAN VAN DE AARTSBROEDERSCHAP DER H. FAMILIE
ZONDAGSBLAD VOOR HET KATH. HUISGEZIN

Iedere vrouw kan mooi zijn!

Rozen!

Een vrouw had een mooie bloementuin. Het mooiste plekje uit die tuin, was zeker een kleine laan met klimrozen. Vele bogen, rijk met overgroeid met rozen van verschillende kleuren en geuren. Het was een lust voor het oog.

Ze hield van haar tuin, vooral van haar rozen. Ze wilde die rozenlaan keurig hebben, ieder dor rozenblaadje werd naarstig afgetrokken, uitgebloeide knoppen afgeknipt. De hele dag was ze er op het laatst mee bezig. Het werd haast een obsessie voor haar. Ze zag haar rozen haast niet meer, ze zag nog alleen de vergeelde blaadjes.

Gelukkig zag ze het op tijd en beperkte haar snoeiarij tot één maal per dag; zo kon ze heel de dag verder genieten van haar rozen....

Ik geloof dat dit een veel voorkomende kwaal is, dat we te veel de fouten en menselijke onaannameheden van onze omgeving zien, en zo verliezen we het zicht op het vele goede en mooie wat er omwringt al. Dat heeft een heel verkeerde invloed op onze stem-

Het laatste trimester is het tijdvak, waarop de kwestie „roeping” in het brandpunt staat. Wie nu de lagere school gaat verlaten, of voor cindexamen mulo of middelbaar onderwijs staat, moet weten, welke richting hij (zij) straks zal moeten kiezen. En die richting hangt dan veelal weer samen met het al of niet „roeping” voelen.

ZIT ROEPING IN HET GEVOEL?

doen het gemakkelijkste tot zijn eindbestemming; de hemel.

Roeping komt dus van God. Het is de levensstaat, waartoe God de mens heeft uitgekozen. God dwingt niet. De mens kan met zijn vrije wil er aan beantwoorden of niet. Volgt hij de weg, door Gods Voorzienigheid aangegeven, dan vindt hij daar alles, wat hij nodig heeft om zijn plichten goed te vervullen en braaf door het leven te gaan. Slaat hij tegen beter weten in een andere weg in, maakt hij door wangedrag of tegenstribbelen zijn roeping onmogelijk, dan mist hij de bijzondere

priester wil worden, moet daar een goed motief voor hebben zoals om zielen te redden. Gods glorie te bevorderen of een dergelijk bovennatuurlijk motief. Wie echter die staat wil omhelzen, enkel en alleen omdat vader en moeder er zo op staan en men hun geen verdriet wil aandoen of omdat men van studie houdt of om geëerd te worden door stad- of dorpsgenoten, toont daardoor reeds, dat hij geen priester moet worden. Zijn bedoeling is niet juist gericht. Wie broeder of zuster wil worden, omdat het in de wereld zo moeilijk is een positie te veroveren

casino in de Brabantse hoofdstad werd gehuurd voor 1200 bezoekers. Uiteraard hadden er in de Sint-Jan diverse plechtigheden plaats met toespraken. Op het congres probeerde één der sprekers, mgr. prof. dr. F. Feron uit Roermond, de congresgangers er van te overtuigen dat niet Helmond maar Roermond de oudste afdeling van de H. Familie zou hebben. Uit een onderzoek was echter duidelijk gebleken dat Helmond in de Lambertusparochie die eer verdiende. De afgevaardigde van Helmond kreeg dan ook alle lof. Henri Belletable werd geboren op 8 april 1813 te Venlo. Hij werd officier van de Generale Staf, kapitein van de Genie en later commandant van de vesting Hoi [B]. Hij stierf op 42-jarige leeftijd op 5 december 1855 in Hoi. Er is actie gevoerd om hem zalig te laten verklaren. In het *Familieblad* was daartoe ook een rubriek opgenomen voor gebedsverhoringen en dankbetuigingen. Een duidelijk wonder, vereist voor de zaligverklaring, kon echter niet worden gere-

gistreerd. Wel is er éénmaal een wonderbaarlijke genezing vastgesteld, maar later bleek dat de zusters in het ziekenhuis waar de zieke plotseling genas, óók een 'andere hemeling hadden aangeroepen', zodat ook deze melding geen resultaat opleverde.

Ook voor buiten-kerkelijken?

Het ontvangen van het *Familieblad* was geen automatisme voor de leden. Men moest er zich apart op abonneren. Trouwens ook niet-leden konden het ontvangen. Zo heb ik zelf als jongeman het met veel plezier gelezen in de jaren nadat mijn vader, die wel lid was van de H. Familie, gestorven was. De prijs [inclusief verzending] was f2,50 per jaar in 1953. Voor die prijs kon men het ook laten toezenden, via een speciale actie in dat jaar, aan een 'onkerks of buiten-kerkelijk gezin', om de verspreiding van goede lectuur te bevorderen. Voor intellectuelen werden *De Vragende Mens* en *De Bazuin* aanbevolen,

maar het Familieblad was zeer geschikt, aldus leest men op 7 juni 1953, 'omdat de meest onkerksen voorkomen onder de grote massa gewone mensen'. 'Dit blad', zo gaat men verder, 'getuigt van een gezond katholiek leven, het is niet te groot en erg goedkoop' [4 pagina's, 5 cent per week]. Als belangrijkste activiteit ten opzichte van een 'geadopteerd onkerks gezin' werd genoemd 'een op dat gezin gerichte gebedsactie voor de onkerkelijken'.

De genoemde actie volgde [een duidelijke samenhang is niet te vinden] op uitgebreide publicaties van berichten over het verlenen van een subsidie van f3500,- door ir. Staf, de minister van Oorlog, aan het Humanistisch Thuisfront voor geestelijke hulp aan buitenkerkelijken, ook 'ethische welzijnszorg' genoemd. Het Familieblad schreef: 'Het humanisme gaat niet uit van het bestaan van een persoonlijke God en wie het bestaan van God uitschakelt, schakelt daarmee ook de Tien Geboden van God uit'.

Het Familieblad was actueel, rechtlijnig en gericht op de lezer en zijn interesse, wat onder meer bleek uit de vragenrubriek. Daarover later meer.

Limburg

Terwijl naar mijn mening in Brabant [mijn geboorteland] alleen mannen lid waren van de H. Familie [het was tenslotte een broederschap, denk ik dan], en vrouwen lid waren van de Vrouwencongregatie of Mariacongregatie, was dat in Limburg kennelijk anders. Hier waren ook vrouwen lid. Zo lezen we dat er in Rumpen een afdeling mannen en een afdeling gehuwde vrouwen was. Als belangrijk punt uit het jaarverslag 1952 wordt genoemd het vertrek uit Rumpen van de voormalig directeur en oprichter der H. Familie, de 'Z.E. Heer rector Wolters'. Ook zien we, dat door de aanneming van 26 mannen en 11 vrouwen de afdeling Brunssum [parochie O.L. Vrouw van Fatima] in 1952 groeide tot een afdeling van 174 mannen en

137 vrouwen. In hetzelfde verslag lezen we dat daar vanaf 1948 tijdens de vergadering een bijzondere collecte was gehouden voor aanschaffing van een vaandel, waarvoor op dat moment het geld bijeen was, 'zodat in de toekomst deze collecte gespendeerd wordt voor een H. Familiegroep in de nieuwe kerk' – een beeld dus. In de loop van 1952 waren in de Fatimaparochie drie prefecten-vergaderingen gehouden, waar onder meer besloten was 'aspirant-leden voortaan een proeftijd van een half jaar te laten doormaken'. Prefecten waren een soort groepsleiders.

De afdeling Dames uit Eijgelshoven wist te melden, dat er tien wijkprefectessen waren. Het zangkoor van de Mariacongregatie zorgde er tijdens een plechtige opdracht en hernieuwing van de opdracht, voor de muzikale omlijsting.

In Rimburch werd op 2 maart 1952 het 40-jarig bestaan gevierd van de H. Familie met onder meer een plechtig lof en het opnemen van 50 nieuwe leden, vooral meisjes en vrouwen en duidelijk minder mannen en 'jongelingen'. Het in 1950 gekregen vaandel werd er onder meer gebruikt bij de begrafenis van een lid.

Op 31 augustus 1952 was de parochie van de H. Familie van Langeberg/Brunssum de gastvrouw voor bijna 1700 mannen-leden van de H. Familie. Zij waren afkomstig uit 23 parochies en rectoraten in de Mijnstreek en kwamen bijeen voor een massaal congres. Het initiatief was genomen door de plaatselijke directeur van de H. Familie, pastoor Rouwet.

Ook de nieuwe kerk stond in de belangstelling. De landelijk directeur van de H. Familie, de Z.E. pater J. Dankelman, voerde het woord tijdens alle heilige missen. In de toespraak van een andere belangrijke spreker werd, zoals gewoonlijk, de H. Familie van Nazareth, Jezus, Maria en Jozef, duidelijk ten voorbeeld gesteld aan de gezinnen. Verder had er een manifestatie plaats in het Openluchttheater in het Vijverpark in Brunssum. Tenslotte werd er een voorstel

BELLETABLE ONZE STICHTER EN VOORSPREKER

A. H. te S. dankt H. B. voor verkregen gunsten. A. v. d. L. te H. Moeder plotseling ernstig ziek. 'n Licht beslag. Een been stijf en in een hand geen macht meer over spieren. Moest bediend worden. We dachten: ze haalt de morgen niet meer. Een medaille van Henri B. onder haar hoofdkussen gelegd. Van stonde af aan trad beterschap in. Hand en been zijn weer beter. Moeder nog wel bedlegerig, maar nog buitengewoon bij haar verstand (84 jaar oud). Het is een wonder, dat moeder zo ver hersteld is. Hart. dank aan Kapt. Belletable.

Belletable-Apostolaat

Dankbaar noteerden we tot en met 14 Juli: N.N. voor verhoorde noveen om goed kath. meisje en emigratie naar Nieuw-Zeeland om zeer spoedig te kunnen vertrekken en om oplossing financ. moeilijkheid. Fam. S. M. te S. tot dank en om genezing ziekte te verkrijgen op voorspr. H.B.; A. T. te W. hart. dank H.B. betrekking na noveen. R. N. te W. uit dankbaarheid voor gebedsverhoring. C. H. Breda dank voor de vele verhoringen en hoop steeds zó verhoord te worden. H. K. Haarlem uit dankbaarheid volgens belofte. A. W. V. te Br. ter ere van H. B. voor verkregen gunst, slagen van examens. Th. Cl. te Sw. uit dankbaarheid voorsp. bevalling. Mevr. J. V.-I. te D. dank O. L. Vr. v. A. B. vele gunsten. Mej. M. J. te V. volgens belofte na nov. en om verhoring te verkrijgen. Wed. v. d. D. om woning te verkrijgen. A. v. d. L. te H. uit dankbaarheid voor de zalieverklaring H. B.; N. N. Goirle ter ere

48

gelanceerd om in een volgend jaar een soortgelijke bijeenkomst te organiseren voor de afdeling vrouwen en meisjes.

Op Heerlerbaan had men in de parochie van Sint Joseph in 1951 precies 199 leden. Het vergaderbezoek was 40 tot 58 %. In sommige afdelingen kwam men éénmaal per maand, elders tweemaal bijeen.

Op 6 januari 1952 had men in Nieuw-Einde/Heerlen een propagandadag met medewerking van pater De Groot uit Wittem. het geheel werd afgesloten met een toneelstuk, zoals dat vaker gebeurde op bijzondere dagen, in dit geval met het stuk 'n Duvel. Op 11 januari 1953 was er op Nieuw-Einde een feest in een volle zaal, met

huldiging van Frans Reijntjens die vanaf de oprichting van de afdeling in 1935 als prefect trouw de vergaderingen had bezocht.

Een speciaal gebeuren voor afdelingen was altijd een tocht, een bedevaart, naar het graf van de oprichter van de H. Familie, kapitein Henri Belletable, op een heuvel bij Hoei. Men combineerde dit meestal met een bezoek aan enkele kerken, onder meer in Luik.

Familieblad

Het *Familieblad* was duidelijk een contactblad voor de leden van de H. Familie. In elk nummer werden berichten uit de afdelingen opgenomen. Verder werd duidelijk vermeld wat er verkrijgbaar was op het algemeen secretariaat te 's-Hertogenbosch: opdrachtmedailles, eventueel met lint, jubileemedailles, prentjes, handboeken voor de leden, jongeren en prefecten, platen, prentjes en medailles van Belletable, en noveenboekjes.

Zeer geliefd was ongetwijfeld de vragenrubriek 'U vraagt. Wij geven antwoord'.² Enkele voorbeelden zullen verduidelijken dat men hierbij de actualiteit zo veel mogelijk benaderde:

Vraag: Kan men met een openluchtmis zijn zondagsplicht vervullen?

Antwoord: Men moet de heilige mis bijwonen in de kerk, of in een open of half open kapel of... in de openlucht [canon 1249 van het Kerkelijk Wetboek].

Vraag: Wat denkt u van vrouwen en meisjes, die zich opmaken?

Antwoord: Dat een meisje haar schoonheid wat tracht te verhogen of haar gemis aan schoonheid tracht aan te vullen, kan om billijke redenen aanvaardbaar zijn, maar gebruikt zij de middelen uit een soort ijdelheid, uit pronkzucht, dan is het vanwege dat verkeerd motief, zeker af te keuren.

Vraag: Hoe moeten we de vastenbrief verstaan?

Antwoord: Een bisschoppelijke brief moet

men steeds volgens de geest opnemen. Het was juist een fout van de Farizeeën, dat ze zich hielden aan de letter van de wet.

Vraag: Mogen mijnwerkers iets gebruiken vóór de communie?

Antwoord: De mijnwerkers van het bisdom Roermond hebben van Vader Bisschop het grote voorrecht gekregen, dat ze op zon- en feestdagen vóór de heilige communie iets mogen gebruiken bij wijze van drank, als ze tenminste tot middernacht hebben gewerkt.

Verdere vragen luidden: Waarom behoeft men in België niet te vasten? [een vraag uit Hoensbroek]; Wat is het lot van ongeboren kinderen? Waarom is de kerk tegen een niet-katholiek dagblad? Waarom mag een katholiek niet gemengd zwemmen? Hoe zit het met bidden voor het eten als er andersdenkenden bij zijn?

Een wellicht goed gelezen rubriek was ook de verklaring van voornamen: Ik heet Egon, wie is mijn patroon? *Antwoord:* Een Duitse heilige, die in 1080 in het klooster trad in Augsburg en later overleed in Pisa.

Een onderwerp waarop vaak werd teruggekomen was het nuchter zijn voor de heilige communie, waarvan de regels veranderden door de apostolische constitutie *'Christus Dominus'*. Een interessante vraag daarbij was bijvoorbeeld of men water met Norit mocht gebruiken. Voorheen mocht men namelijk wel Norit gebruiken, *'omdat het zuiver houtskool is zonder enige voedingswaarde, zodat het*

niet kan ontnuchteren'. In de apostolische constitutie stond echter, dat men slechts *'water zonder enige toevoeging van welke stof dan ook'* mocht drinken. Het *Familieblad* gaf als bevrijdende oplossing, dat als men Norit en water apart mocht gebruiken, het ook samen mocht. Wellicht maakten dit soort antwoorden, naast de behandeling van 'hete hangijzers' en praktische problemen uit die tijd mij als jongeman indertijd tot een trouwe lezer van het *Familieblad* en heb ik daarom enkele jaargangen bewaard. Ze geven nu een beeld van het katholieke leven in de jaren vijftig dat door vele lezers beslist herkend zal worden.

En daarna?

Een voor de hand liggende vraag is natuurlijk: wat is er later geworden van de aartsbroederschap van de Heilige Familie? De archivaris van het Redemptoristenklooster in Wittem, waar ik daarover mijn licht opstak, antwoordde kort en krachtig: *'Zij rust in vrede'*.

In december 1964 werd het secretariaat in Den Bosch opgeheven, wat samenhang met het vertrek van de grote stimulator/directeur pater Dankelman, die een functie had gekregen in het retraitewerk. Het *Familieblad* bleef nog enkele jaren onder zijn leiding verschijnen, maar verdween na zijn 101-ste jaargang in 1969. Een vruchtbare eeuw vond haar einde.

Noten:

1. Geraadpleegd zijn de nummers van het *Familieblad* 24-6-1951 tot en met 2-8-1953 [onvolledig]

2. De vragen en antwoorden uit de rubriek 'U vraagt. Wij antwoorden' zijn door mij verkort weergegeven.

Opmerkelijke vondst bij Prickenis

ROELOF BRAAD

Enige tijd geleden kwam bij zoeken met een metaaldetector in het gebied Terworm een opmerkelijke vondst boven de grond. De man trof het voorwerp aan in de buurt van het voormalige kasteel Prickenis in het talud van de spoorweg op nog geen vijftien centimeter diepte. Hij kwam voor het determineren ervan naar de gemeentelijke archeoloog die hem naar mij doorverwees. Het fenomeen zoeken met metaaldetector neemt de laatste jaren hand over hand toe, zeer tegen de zin van de meeste professionele archeologen. Toch moet je vaststellen dat je nauwelijks iets tegen het fenomeen kunt inbrengen. Meestal vindt men met de metaaldetector slechts in de bovenste lagen iets en doordat de 'schatgravers' toch regelmatig voor advies in contact komen met de professionals, kan er een leerproces optreden waar beide partijen iets aan hebben. Al heel wat van de gelukzoekers weten dat vondsten zonder goede registratie van vindplaats en vondstomstandigheden waardeloos zijn. De man die zich bij mij meldde wist op de D2-satellietkaart de vindplaats exact aan te geven.

Zegelmatrijs

Het gevonden voorwerp bleek een vrij gave zilveren [lak- of was-] zegelmatrijs te zijn van 28 mm doorsnee. Het vertoont een randschrift en een gehelmd wapen. Het wapen vertoont een lichte beschadiging. Omdat randschriften lezen niet mijn sterke kant is – je hebt er geoefende ogen voor

nodig – en ook het herkennen van een adellijk wapen specialistenwerk is, heb ik een foto en kleiafdruk van het wapen in de historische werkgroep *Het Land van Herle* laten circuleren. Verschillende werkgroepleden weten van de hoed en de rand, dat bleek. Vooral door de hulp van onze adel- en kastelenkenner Albert Corten hadden we al gauw voldoende aanwijzingen om tot een determinering van het voorwerp te komen. Overige aanwezigen gaven de nodige bijval en verwijzingen naar enige literatuur. Het wapen blijkt van de familie Prick te zijn. Het toont een steekschild met daarin een leeg schild, bekroond met een helmteken met drie veren. Het randschrift was daarna makkelijk te ontcijferen:

peter • prijck va[n] • geijsbach

Om welke Peter Prick van Gitsbach gaat het hier? Wat is zijn plaats in de Heerlense geschiedenis en is er nog iets meer te weten te komen over het voorlopig beschreven wapen? Al snel gevonden literatuur bevestigde de conclusie dat het wapen van de familie Prick is.

Familie Prick van Prickenscheidt

De Akense schepen Coen Prick voerde een dergelijk wapen, bekend op schepenoorkonden uit 1511 en 1512.¹ Deze Coen Prick was maar kort schepen van Aken, van 1509-1512. Waarschijnlijk moest hij zijn ambt aan de kapstok hangen toen hij ervan werd beschul-

Lakzegel.

digd dat hij tijdens een ruzie samen met zijn broer Johan in de schepenbank Heerlen in een schuur een man met een dorsvlegel om het leven had gebracht. Coen bleek samen met zijn broer Johan het Keurkeulse leen Prickenscheidt te bezitten. Bij een rechtszaak over dit bezit na zijn dood in 1530 of 1531 blijkt dat hij een natuurlijke zoon Peter had. De hoeve Prickenis, een Valkenburgs en Wickrader leen, bleek op dat moment niet in het bezit van deze familie Prick te zijn.² Het is dus – gezien de vindplaats nabij het voormalige adellijke goed Prickenis – zeer onwaarschijnlijk dat deze Peter de eigenaar van het zegelstempel was. Het wapen van

vader Coen wijkt ook behoorlijk af van en is qua typologie ook jonger dan het gevonden wapen. Bovendien verhiel Peter Prick in 1543 de *'Hoef Der Scheijdt of Janusscheijdt, Pricken- of Dortantsleen'*.³ Het lijkt daarom onwaarschijnlijk dat hij ooit op Prickenis heeft gewoond.

Prickenis

Volgens de leer van de toponymie moet de naam Prickenis zijn afgeleid van de familienaam Prick.⁴ Wanneer was het goed dan in het bezit van de familie? Bezien we de belevingen van Prickenis dan krijgen we in de

Recente foto van het woongedeelte van het oude huis Prickenis.

bestaande literatuur daarover een wat onduidelijk beeld voor wat betreft de familie Prick. Een eerste publicatie over de familie in samenhang met goederen in het gebied rond Terworm vinden we bij Habets. Hij vermeldt dat ene Konraad Prick in 1381 'V cleyne hoven gelegen zo Gheysbach' verhief.⁵ De vermelding heeft hij uit het bekende register 'Dobbelsteyn', waar onder de kop 'Die Leen van Herle die zo Wickenroede gehoeren' inderdaad staat: 'Ite[m] Koen Prick v cleyne hoeven gelegen zo Geisbach soe naet soe droegen en[de] IIII man leen'.⁶ Hoeven is hier in de betekenis van een oppervlaktemaat gebruikt.⁷ Een halve eeuw later gaf ook De Crassier deze vermelding.⁸ De datering die Habets presenteerde moet in twijfel worden getrokken. Het register Dobbelsteijn beschrijft de situatie van de lenen in 1444. Ook de andere Valkenburgse leenregisters zijn afschriften uit latere tijden en beschrijven de in 1378-1381 aan Brabant overgedragen lenen vanuit de eigendomsverhoudingen

zoals die bekend waren in de tijd dat de registers zijn opgemaakt.⁹ Het goed moet dus door Coen Prick ergens vóór 1444 zijn beleend, dat hij het in 1381 al had is niet zeker. Een belening door Coen van vijf bunder land wordt in de rekeningen van de Brabantse Rekenkamer eerst tussen 26 augustus 1396 en 23 juni 1400 vermeld.[10]

Beide eerdergenoemde auteurs lieten in de verdere beschrijving van de beleningen in de 15e en 16e eeuw de familie Prick bij de beleningen van de hoeven in het gebied Terworm geheel buiten beeld. Toch vond ik in een Brussels exemplaar van het leenregister van Valkenburg nog wel de volgende aantekening: 'Sylle Coen Pricken wijff was helt met hoire[n] mo[m]ber Gieles Cater hoiren hof gelegen zo Geystbach bij Herle met allen sijnen toebehoiren in naten en[de] in drugen met LXV boenre luttel me[er] of men'.¹¹ Blijkbaar gaat het hier wel degelijk om de hoeve Prickenis.

Dezelfde maten komen voor bij een duide-

lijke vermelding van huis en hof Prickenis 'oft cleynten Geytzbach' bij verheffingen als Wickraads en Valkenburgs leen door Herman Muylken [vóór 1489], Peter van den Nieuweborch [1489], Aert van Hoeghsteden [1537], Lambrecht van Bentzenrade [1544], Aert van Bentzenrade [1558], door zijn broer Jan van Bentzenrade [1559], Anna Hoen van Hoensbroek vertegenwoordigd door haar echtgenoot Jan Spees [1615] en Heilliger Huydts [1639].¹²

De 15e-eeuwse familie Prick

In een van de leenregisters werd Coen Prick in 1445 en 1446 ook leenman van Wickrade genoemd.¹³ Daarnaast komt er een 'Coen Pryck van Geysbach' voor in 1412 bij een betaling van 100 zware Rijnse guldens aan Werner van Groiselt.¹⁴ Een zegel van deze Coen is ook bekend. Hij zegelde mee op oorkonden van 7 maart 1428, uitgegeven door Irmgard van Voerendaal, weduwe van ridder Johan Hoen, en van 17 september 1431, uitgegeven door Margaretha van Kuchem, weduwe van Johan Schavendries van Imstenrade.

Het betreft hier in beide gevallen eenzelfde zegel. Weergegeven is een effen schild beladen met een hartschild met het randschrift: 'Coen Prick van Geisbach'.¹⁵ Er is nog een latere vermelding van een Coen Prick bekend in een lijst van leenmannen van Millen uit 1472. Een directe familierelatie valt hierbij niet vast te stellen, maar mogelijk is dit de Coen Prick die later schepen van de stad Aken was.¹⁶

Daarnaast maken we nog kennis met drie andere familieleden in twee andere bronnen. Twee broers Prick vinden we in één van de charters van het Heerlense Stadsarchief. Dit beschrijft een verkoop van vier mud rogge in 1479 door Johan en Gerard 'Prick van Geitzbach'.¹⁷ Rond 1500 komt een Johan van Gitsbach genant Prick voor als leenman van 'de groette hoeff van d[er] Anstele[n]', in 1506 en 1512 als stadhouder van de lenen van

's-Hertogenrode.¹⁸ Een zus [?] van hen werd genoemd in een beschrijving van de grafzerk van Hendrik van Bylant uit 1534 in de R.K. kerk van Vierlingsbeek. Op de grafsteen is in één van de kwartieren het wapen van Prick van Gitsbach uitgebeiteld, weer een schild met een hartschild. Het betreft blijkbaar de grootmoeder van moederskant van zijn vrouw Bela van Hochsteden, Lisa Pryck van Geisbach, die getrouwd was met Philip van Horrem genaamd Schram.¹⁹ Dit gegeven is in meer dan één opzicht nog van belang, zoals hierna nog zal blijken. Uit de beleningen van het huis Schinnen blijkt namelijk dat een Coen Prick en een Pauwels Schramm 55 bunder van de hoeve Koningsbeemd bezaten.²⁰ Een Peter Prick wordt in genoemde periode in de door mij doorgenomen leenregisters nergens genoemd.

Peter Prick van Gitsbach

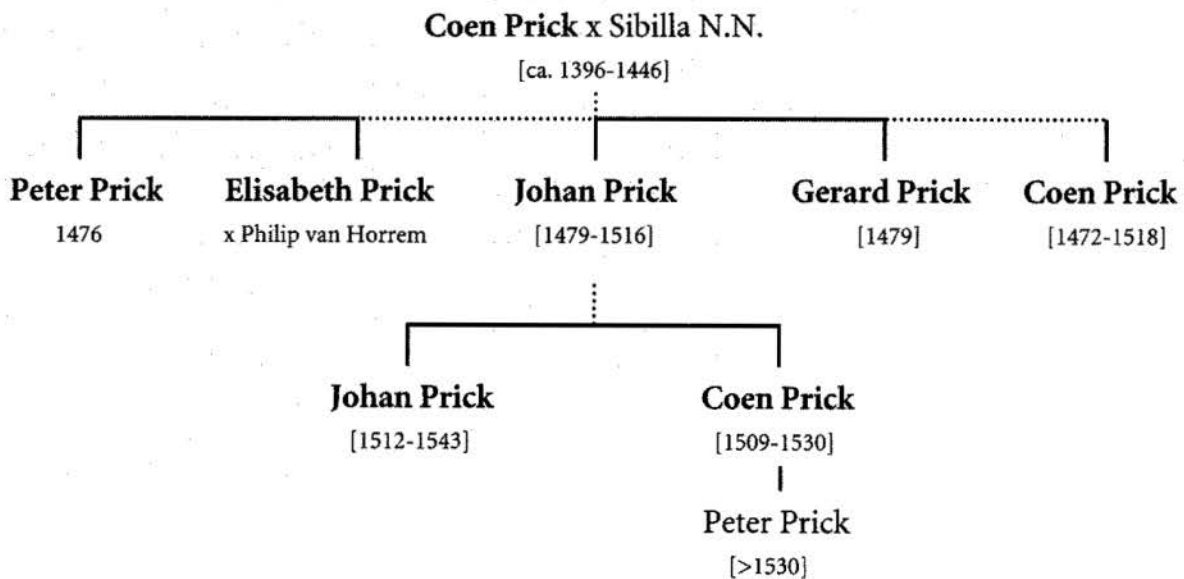
Op zoek naar een 'Genealogie Prick' vond ik tot aan de afronding van dit artikel alleen enige aantekeningen uit de Sammlung Von Oidtman.²¹ De aantekeningen vermelden twee verschillende familiewapens.

De beschrijving volgens Macco die er wordt geciteerd betreft het wapen op het gevonden zegelstempel: 'In Gold ein schwarzes Schildchen, Helm: 3 Federn'.²² Maar wat belangrijker is: in deze genealogische aantekeningen wordt een 'Peter Prick van Geysbach 1476' vermeld, zijn de ouders van Peter niet genoemd, maar wel zijn zus, Elisabeth Prick van Gitsbach, die getrouwd was met Philipp van Horrem genaamd Schramm. Nader onderzoek leert op welke akte deze aantekening is gebaseerd. Peter en Elisabeth Prick blijken getuigen bij een akte van 8 januari 1476 van huwelijksvoorwaarden van Wilhelmina Schramm van Horrem die trouwt met Willem van Hochsteden. Het wapen van Peter Prick zat op de originele akte. Helaas kunnen we niet vergelijken omdat er slechts een afschrift op papier bekend is.²³

Conclusie

Op basis van deze gegevens kom ik tot de voorzichtige conclusie dat de gevonden zegelmatrijs van laatstgenoemde Peter Prick van Gitsbach moet zijn. Door ontbreken van goede genealogische gegevens kan nog maar weinig over de exacte familieverhoudingen worden gezegd, maar de puzzel lijkt al aardig opgelost te kunnen worden als aangegeven in bijgaande genealogische tabel. Het is echter niet meer dan een hypothese. Nader archiefonderzoek zal een en ander moeten bevestigen. Het aanzienlijke riddergoed Prickenis is dus blijkbaar ergens in de veertiende eeuw verworven en ongeveer tot voor

het laatste kwart van de vijftiende eeuw, zeg 1475, familiebezit geweest. Mogelijk heeft Coen Prick via familierelaties in de 15e eeuw het goed Prickenscheidt in Schaesberg/Nieuwenhagen verworven. Overigens blijkt de familie Prick al veel eerder in onze contreien voor te komen. Een laatste aantekening van Albert Corten betreft een ridder Konraad Prick, genoemd in een akte van 5 mei 1301, uitgegeven in Maastricht. Hij was getuige bij een transport van een Brabants of Valkenburgs leengoed [in Epen of Wittem?].²⁴ Meteen rijst de vraag: Was Prickenis misschien al voor 1300 in bezit van de familie Prick? Het blijft voorlopig een prikkelende vraag tot nader onderzoek.

54

Genealogische tabel.

Noten:

• De auteur dankt de heer Albert Corten voor zijn assistentie en de inzage en beschikbaarstelling van zijn aantekeningen betreffende Prickenis en de familie Prick.

1. LUISE FREIIN VON COELS VON DER BRÜGGHEN, 'Die Schöffen des königlichen Stuhls von Aachen von der frühesten Zeit bis zur endgültigen Aufhebung der reichsstädtischen Verfassung 1798', in: ZAGV 50

[1928], 547-548, 238-239.

2. J. HABETS, 'Geschiedenis van het Leenhof en de leenen van Valkenburg', in: PSHAL 22[1885], 180.

3. J. HABETS, 'Geschiedenis Leenhof Valkenburg', 208.

4. W.J. KRÜLL, 'Kasteelnamen uit het gebied van Terworm; Bijdrage tot de toponymie van Heerlen', in: LvH 35 [1985], 53-62, met name 57-59 en de bijbehorende voetnoten.

5. J. HABETS, 'Geschiedenis Leenhof Valkenburg', 161. Hij verwijst naar het Register Dobbelseyn, Wickrader leen nr. 22.
6. RA Limburg, Maastricht, LvO inv.nr. 743 [oud 823]. Kopie in GA Heerlen, Bronnenboek, map 1369 e.v. Een kopie uit circa 1595 van Jo[hannes] Crieckelman geeft nagenoeg dezelfde tekst. RA Limburg, LvO inv.nr. 742 [oud 822], fol. 10v. Een vijftiende-eeuws afschrift van een register met de titel 'Leenboeck van Valckenborch' waarin ook Wickraadse lenen in de bank Heerlen vanaf 1381 staan opgetekend, geeft op fol. 12v nagenoeg dezelfde tekst: 'Coen Pricke v cleyne hueve[n] gelege[n] zo Geisbach so nat so droge ind iiiii man leen'; ARA Brussel, Archief Brabantse Rekenkamer, inv.nr. 570. Kopie in GA Heerlen, Bronnenboek, map 1381 e.v.
7. KRÜLL, 'Kasteelnamen', 62, voetnoot 36.
8. L. BARON DE CRASSIER ET DU S.E.R., 'Dictionnaire historique du Limbourg Neerlandais, de la periode féodale à nos jours', in: PSHAL 71 [1935], 372-375. De Crassier gaf in ieder geval een aantal verkeerde jaartallen, zo niet ook verkeerde interpretaties, zoals uit het vervolg van het verhaal zal blijken.
9. RA Limburg, Maastricht, LvO 738, 740 t/m 743 [14e-17e eeuw] betreffen allen lijsten die in het midden van de 17e eeuw zijn vervaardigd, behalve 743 [in 1444] en 742 [vervaardigd rond 1595]. LvO 746 t/m 751 betreffen de latere leenregisters van 1535-1646. Er zal nog eens gedegen onderzoek nodig zijn om de registers in goed perspectief te plaatsen en [geautomatiseerd] te ontsluiten. Als daarbij ook de in Brussel en Düsseldorf berustende registers betrokken worden, zullen de grote en vaak geciteerde werken van Habets en De Crassier verbeterd en herschreven kunnen [moeten] worden.
10. ARA Brussel, Archief Brabantse Rekenkamer, Limbourg, inv.nr. 48887 en inv.nr. 2437. Volgens aantekeningen van de heer Corten. De rekening is gepubliceerd in: A. BUCHET, 'Reliefs de fiefs au duché de Limbourg et aux Pays d'Outremeuse sous Philippe le Hardi et Antoine de Bourgogne [1396-1406]', in: Bulletin Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire 41 [1954], 19-20.
11. ARA Brussel, Archief Brabantse Rekenkamer, inv.nr. 570. Kopie in GA Heerlen, Bronnenboek, map 1381 e.v., fol. 75v.
12. RA Limburg, LvO inv.nr. 738 [oud 819], pag. 136 en 137, LvO inv.nr. 740 [oud 820] fol. 16v en 24r en ook in LvO 741 [oud 821], fol. 28r.
13. RA Limburg, LvO 743, f. 45/46 en LvO 742, fol. 11v. Ook gepubliceerd in: H.F. MACCO, *Beiträge zur Geschichte und Genealogie der Rheinische Adelsfamilien* [Aachen 1884]. Band 1, 195.
14. Schloss Haag te Geldern, Archief van de heren en familie Von Hoensbroech, inv.nr. 803, charter 4 augustus 1412.
15. E. ROZENKRANTZ, 'Stukken betreffende Limburg in het Stadsarchief van Keulen', in: *Msg* 12 [1890], 30. Stadtarchiv Köln, Urkunde nr. 10442. En: Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Archief K. Paffendorf, Verzeichnis Nr. 110-24-1, Band 1 'Urkunden', Nr. 183.
16. J. BELONJE, 'De leenkamer van Millen', in: *De Limburgse Leeuw* 5 [1956/7], 92. In 1512 blijkt een Koen Prick schepen van Niederzier te zijn. Vereinigte Adelsarchiven im Rheinlande e.v., kasteel Ehreshofen, Engelskirchen [VAR], Archiv Schloss Bergerhausen-Hochsteden Niederzier, Verzeichnis Wilkes, Seite 20, Urkunde 57.
17. GA Heerlen, Archief Schepenbank Heerlen, inv. nr. 4284 [charter 7].
18. ARA Brussel, Archief Brabantse Rekenkamer, inv.nr. 574, fol. 8. E. H. Russel, Het Leenhof 's-Hertogenrade [1950] [manuscript], 22. En volgens mededeling W. Nolten: ARA België, Archief Leenhof van 's-Hertogenrade, inv.nr. 5492, fol. 1. HERBERT M. SCHLEICHER, *Ernst von Oidtman und seine genealogisch-heraldische Sammlung in der Universitäts-Bibliothek zu Köln*, Band 12 [Köln 1997], 246.
19. M.J. JANSSEN, 'Grafzerken in de kloosterkerk te St. Agatha bij Cuijk, met genealogische aantekeningen', in: PSHAL 36 [1900], 143-145. De genealogische gegevens voor de beschrijving waren afkomstig van Ed. Rosenkrantz te Wiesbaden.
20. H. PIJLS, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de voormalige heerlijkheid Schinnen', in: PSHAL 65 [1929], 136. Ook: DE CRASSIER, 68 [1932], 160.
21. SCHLEICHER, Band 12, 245-246. Mappe 954 van de Sammlung Oidtman bevat aantekeningen over de familie Pryck.
22. H.F. MACCO, *Beiträge zur Geschichte und Genealogie der Rheinische Adelsfamilien* [Aachen 1884], Band II, 62, 98. Het betreft een beschrijving van het wapen van Coen Prick, schepen van Aken.
23. VAR, Archiv Schloss Bergerhausen, Hochsteden-Niederzier, Verzeichnis, 11, Urkunde Nr. 31. Schleicher, Bd. 8, 373 geeft een samenvatting van deze akte. Hij heeft deze aantekening weer uit de *Redinghovensche Sammlung* in de Staats-Bibliothek München, Band 65, onder 1476 Hochsteden.
24. A. VERKOOREN, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse*: Part. II. Cartulaires : Tome I. 800-1312, Bruxelles: Hayez, 1961, 1962, 204: Cartulaire xv, fol. 24v.

De Rococo-tuin van kasteel Terworm

J. DIJKSTRA, MET BIJDAGEN VAN P. KLEIJ EN H. VAN HAASTER

In opdracht van de firma Taken Landschapsplanning BV heeft het Archeologisch Diensten Centrum [Bunschoten] een opgraving uitgevoerd in de tuin behorende bij het middeleeuwse kasteel Terworm, gemeente Heerlen.

Het kasteel zelf is onlangs gerestaureerd en in de nabije toekomst zal de tuin worden gereconstrueerd naar het oorspronkelijke ontwerp uit de 18de eeuw. Ten behoeve van deze reconstructie heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden.

Het veldwerk is uitgevoerd van 30 augustus tot en met 7 september 1999 door J. Dijkstra [projectleider], G. Tak [veldarcheoloog] en J. Vermeer [veldtechnicus]. De uitwerking vond plaats in december 1999. Tijdens de uitwerking zijn niet alleen de archeologische sporen beschreven, maar heeft ook een klein aardewerkonderzoek plaatsgevonden en is het pollen [stuifmeel] van enkele grondmonsters uit sloten bekeken in verband met het vaststellen van de oorspronkelijke beplanting in de tuin. Het gehele onderzoek heeft geresulteerd in een rapport.¹ Dit rapport wordt hier in een iets aangepaste vorm als artikel gepresenteerd.

Het vooronderzoek

56

Op verschillende 19de-eeuwse kaarten zijn de contouren en de belangrijkste elementen van de tuin te zien. Het betreft een axiaal aangelegde tuin uit de Rococoperiode [circa 1725-1770] die aan alle zijden wordt omgeven door een sloot. Deze sloot wordt gevoed door in de omgeving aanwezige beken. De kaarten leveren geen eenduidig beeld van de indeling van de tuin. Alle kaarten tonen een rechthoekige aanleg met een aantal assen die elkaar kruisen ter hoogte van een centraal punt in het midden van de tuin [misschien een vijver of een fontein?]. De lengteas vormt de hoofdas van de tuin, die via een brug aan de westzijde naar het kasteel leidt. Hierdoor ontstaat vanuit het kasteel een directe zichtlijn op het centrale element van de tuin. Op de kaart die

baron De Loë, één van de vroegere eigenaren van het kasteel, in 1880 liet maken, bevinden zich haaks op deze hoofdas twee paden lopend naar het noorden en het zuiden [afb. 1]. Op een kaart die ook rond 1880 is vervaardigd, zijn tevens twee parallelle paden [in de lengterichting] en twee diagonale paden aangegeven [afb. 2]. Aan de noordzijde is een strook toegevoegd. In het midden van deze strook bevindt zich, gelegen op de breedte-as van de tuin, de oranjerie. De status van deze kaart is niet helemaal duidelijk. Mogelijk gaat het om een nooit uitgevoerd ontwerp.²

Taken Landschapsplanning bv heeft voordat de opgraving van start ging enig vooronderzoek op het terrein verricht. Het terrein is geïnventariseerd op aan het oppervlak nog zichtbare elementen en restanten van de oorspronkelijke indeling. Het betreft water-

lopen die zich mogelijk op de plaats van de oude sloten bevinden. In het hypothetische midden vormt een poeltje mogelijk het relict van een oorspronkelijke centrale waterpartij. De huidige brug aan de westzijde van de tuin dateert mogelijk grotendeels of wellicht volledig uit de 18de eeuw, getuige twee in situ aanwezige Rococopijslers ter weerszijden ervan. De positie van deze brug fixeert de ligging van de lengteas van de tuin alsmede de westelijke begrenzing. Hiermee is de brug een belangrijk uitgangspunt voor de reconstructie van de tuin. Het totale terrein, alsmede alle afzonderlijke elementen, zijn opgemeten. Op basis hiervan en uitgaande van het oorspronkelijke symmetrisch ontwerp, zoals dit op de kaarten zichtbaar is, is een hypothetische reconstructie van de kasteeltuin opgesteld.

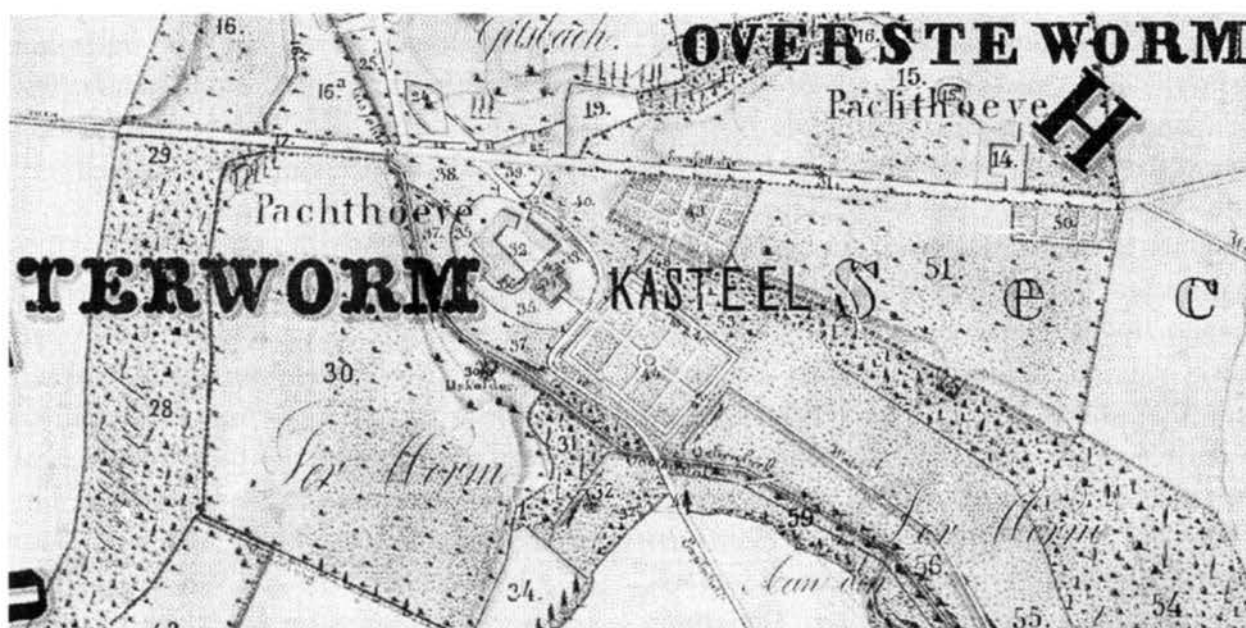
Doelstelling en methode van het onderzoek

Het doel van het archeologisch onderzoek was het vaststellen van de locatie, de omvang en de aard van de hoofdelementen van de oorspronkelijk 18de-eeuwse tuin. Deze hoofdelementen betroffen de begrenzing door middel van sloten, het centrale element en de oranjerie. Indien de omstandigheden

geschikt waren zouden er grondmonsters ten behoeve van pollen- en zadenonderzoek worden genomen om een beeld te krijgen van de oorspronkelijke beplanting van de tuin. Om zicht te krijgen op de hoofdelementen zijn in eerste instantie vijf werkputten gegraven op die plekken waar op grond van het vooronderzoek deze elementen konden worden verwacht. De resultaten waren van dien aard dat halverwege het onderzoek is besloten om meer werkputten aan te leggen zodat meer detailinformatie kon worden verzameld. In totaal zijn acht werkputten aangelegd met in elke werkput één vlak [afb. 3]. Op de plaatsen waar het zinvol was, zijn profielen getekend. Het meetsysteem is ingemeten in RD [het Rijks-Driehoeksstelsel] en van de verschillende vlakken en sporen zijn de hoogten ten opzichte van NAP gemeten. Tenslotte zijn op drie plaatsen grondmonsters verzameld en is een houtmonster meegenomen voor dendrochronologisch onderzoek.

De grondsporen

In de putten 1, 2, 5-oost, 6 en 7 zijn de begrenzingen van de tuin teruggevonden. In alle gevallen gaat het om sloten waarin soms de resten van een beschoeiing nog aanwezig

1. De kaart van de Loë uit 1880.

2. De kaart die waarschijnlijk is vervaardigd rond 1880.

waren. De sloten hadden een breedte van gemiddeld 4,5 meter en waren oorspronkelijk ongeveer 1,60 meter diep [zie bijvoorbeeld het profiel van de sloot uit werkput 1, afb. 4]. Van de zuidelijke begrenzing kon nog net in de zuidwesthoek een deel worden aangesneden. Het grootste deel van deze begrenzing is opgenomen in de nieuwe bedding van de Geleenbeek, die in de jaren zeventig van de 20ste eeuw is verlegd naar de voormalige Roccoco-tuin. De sloten omsloten een ruimte van circa 94 bij 74 meter.

Vanuit de oostelijke grenssloot loopt een spoor, met aan de noordrand een rij mergelblokken, in oostelijke richting. Dit spoor wordt geïnterpreteerd als een inlaat, via

welke regelmatig verversing van water kon plaatsvinden. Deze inlaat stond waarschijnlijk in verbinding met de sloot die is gelegen aan de zuidoostzijde van de tuin, zoals weergegeven op de kaart van De Loë.

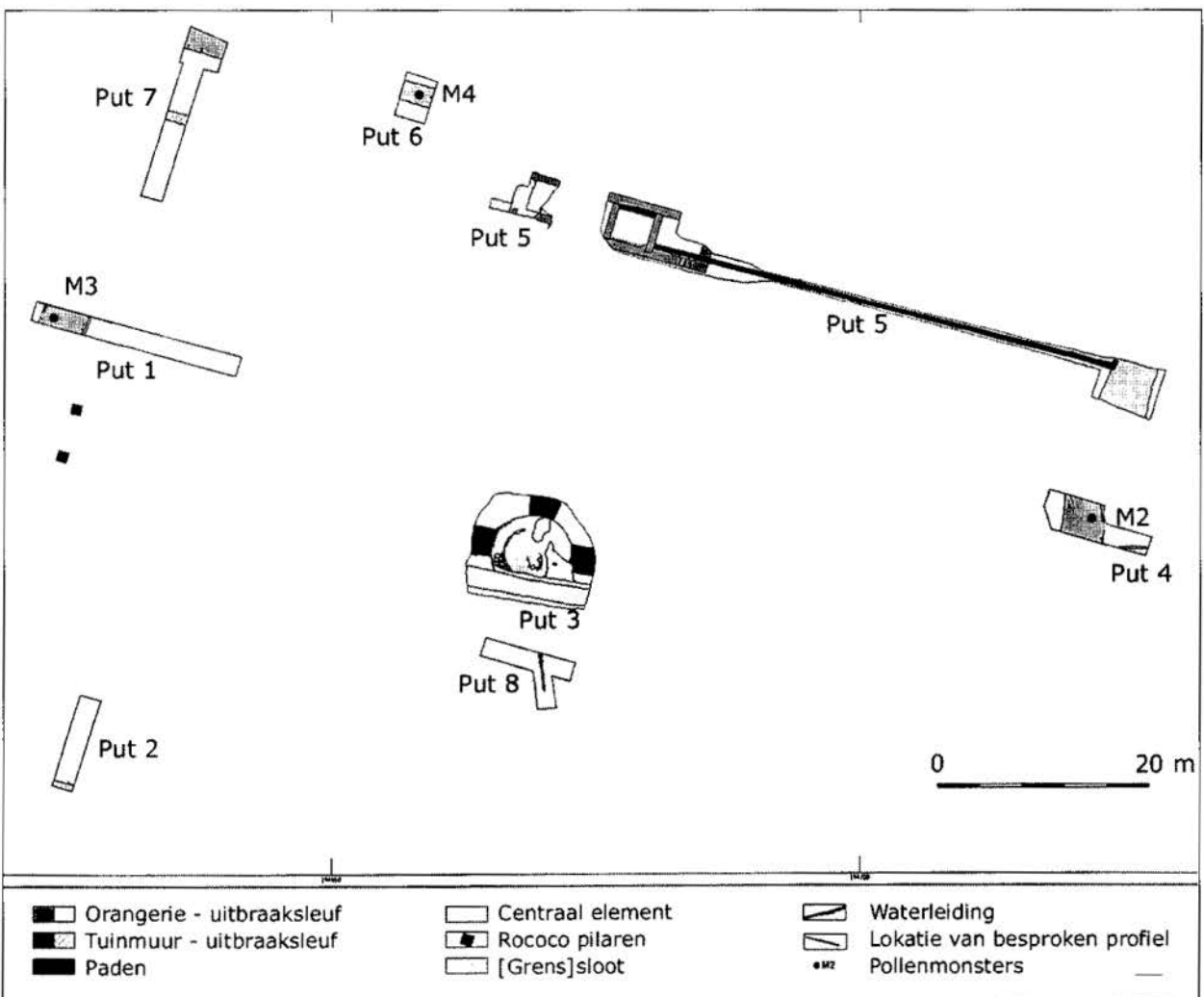
Het centrale element blijkt uit een fontein te bestaan [afb. 5]. Deze fontein was opgebouwd uit twee ringen van mergelblokken, die tot een hoogte van circa 40 centimeter bewaard zijn gebleven. De buitenste ring had een buitendiameter van 7,5 meter en de binnenste ring een binnendiameter van 4,5 meter. De twee ringen van mergelblokken waren geplaatst op een vloer van mergelblokken met in het centrum een uitspa-

ring voor de fontein. Aan de zuidkant is het centrale element verstoord door graafwerkzaamheden in later tijd. Ten zuiden van de fontein is een deel van de eikenhouten waterleiding teruggevonden [afb. 6a en 6b]. Helaas bevatte het hout te weinig jaarringen, zodat de kapdatum van het hout niet kon worden bepaald.

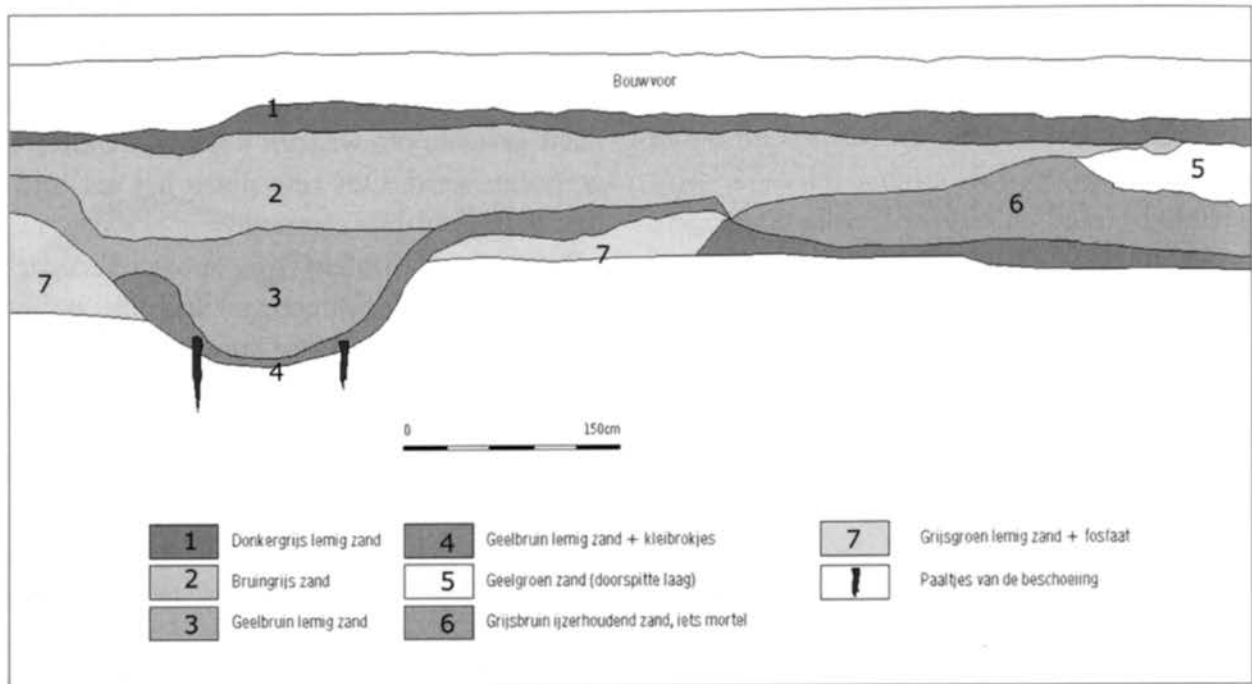
Vermoedelijk heeft de fontein uit twee niveaus bestaan, waarbij de mergelmuur van het middendeel waarschijnlijk hoger was opgetrokken. Uit het centrale gat kon het water omhoog spuiten. Dit blijkt uit de ligging van de waterleiding, die afkomstig is van een hoger gelegen helling ten zuiden van de tuin. Door het hoogteverschil kon enige druk worden opgebouwd, zodat het water kon spuiten. In één van de mergelblokken van de binnenste ring was een gootje uitgespaard zodat het water uit het centrale deel

naar de lager gelegen buitenste ring kon stromen. Het is niet duidelijk of in het centrum van de fontein bijvoorbeeld een beeld heeft gestaan van waaruit het water omhoog gespoten werd. Ons rest alleen het gat midden in het centrale element.

Rondom de fontein zijn sporen teruggevonden van de structuur van de paden [afb. 2, put 4, A]. Deze sporen bestaan uit banen van zandig materiaal ingegraven in de natuurlijke löss, die precies ter hoogte van de centrale assen lopen. Het zandig materiaal heeft mogelijk gediend als een soort drainage voor de bovenliggende paden. Het gaat om oorspronkelijk vier paden, waarvan er drie zijn teruggevonden. De vier paden vormden een kruis. Diagonaal lopende sporen zijn niet teruggevonden, zodat mag worden aangenomen dat de 19de-eeuwse kaart van De Loë de juiste weergave is van de tuin.

3. Het overzicht van de opgegraven werkputten met de daarin aangetroffen grondsporen.

4. Het profiel van de grenssloot uit werkput 1.

Aan de noordkant van de tuin zijn verschillende funderingen tevoorschijn gekomen op de plaats waar de orangerie werd verwacht. Deze funderingen kunnen in twee fasen worden ondergebracht.

De oudste fase bestaat uit een oost-west lopende muur met ongeveer in het midden de restanten van een klein bouwsel van baksteen [ca 3,5 x 4,5 meter] dat mogelijk heeft gediend voor de berging van tuingereedschap [afb. 7, a en b]. Dit bouwsel lag op de middenas komende vanuit het centrale element. De [tuin]muur had een fundering van mergelblokken en was verder opgetrokken uit baksteen. De muur heeft gediend als leimuur waarbij de geleide fruitbomen aan de warme zuidzijde stonden.

De jongste fase bestaat uit funderingen van mergelblokken en bakstenen. Gezien de grootte van het bouwwerk moet het hier om restanten van de orangerie gaan. Uit het Rijksarchief in Limburg te Maastricht is een rekening uit 1825 tevoorschijn gekomen met daarin een opsomming van het benodigde materiaal voor de bouw van de orangerie.³ De bouwdatum van de orangerie is hiermee bekend. Voordat met de bouw van de orangerie werd begonnen is eerst het berghok en

het deel van de muur dat vanaf dit berghok naar het westen liep, afgebroken.

De oostelijke helft van de tuinmuur is vermoedelijk nog langer in gebruik gebleven. Precies op de plaats van het voormalige berghok is de orangerie geplaatst [afb. 7, c]. Het berghok lag immers al op de centrale as die vanuit de fontein naar het noorden liep, en de orangerie is in dit symmetrische plan ingepast. Alleen het stookhok aan de westzijde van de orangerie viel buiten deze symmetrie. Dit stookhok had een grootte van circa 3 x 4,5 meter.

De orangerie had een lengte [van oost naar west] van 15,5 meter en een breedte van circa 5,30 meter. Het gebouw was verdeeld in drie ruimten door het plaatsen van twee tussenmuren. Het opgaand werk van de orangerie bestond uit baksteen, gezien de hoeveelheid bakstenen die vermeld staan in de eerder genoemde rekening uit 1825.³ [Afb. 8].

Het ceramiekonderzoek

Door P. Kleij

Tijdens het onderzoek in de kasteeltuin van het Kasteel Terworm is in een laag direct gelegen onder het niveau van de tuin een

hoeveelheid ceramiek gevonden. De datering van deze ceramiek is uitgangspunt voor de datering van de aanleg van de tuin.

In totaal zijn dertien scherven gevonden [vondstnummer 1, put 1], afkomstig van minstens zes verschillende aardewerkvormen [zie tabel 1]. Enkele scherven zijn afkomstig van voorwerpen die zijn vervaardigd in Westerwald in Duitsland. Het gaat om een aantal fragmenten steengoed van een bierpul, een kan en een tonvormige pot. Alle scherven hebben de voor Westerwald kenmerkende versiering met appliques [bloemmotieven in reliëf], banden en groeven. De voorwerpen zijn bedekt met zoutglazuur en kobaltblauwe verf. De datering van de voorwerpen verschilt, maar valt in het algemeen tussen 1650 en 1740.

Verder zijn enkele witbakkende en roodbakkende scherven gevonden. Het witbakkende aardewerk bestaat uit fragmenten van

een kookpot afkomstig uit Frechen in Duitsland. Dit soort geglazuurd Frechenaardewerk werd vanaf de 17de eeuw tot in de 19de eeuw in Nederland ingevoerd. Het roodbakkende aardewerk bestaat uit een randfragment van een grote, brede pot van een onbekend type. De datering hiervan ligt ook ruim, tussen circa 1600 en 1900.

Tenslotte is nog een proto-steengoed scherf in het aardewerkcomplex aanwezig. Deze is te dateren tussen 1150 en 1350.

Uit bovenstaande kan het volgende worden geconcludeerd. Al het materiaal is afkomstig uit Limburg of de aangrenzende Duitse gebieden. Op de proto-steengoed scherf na maakt het vondstcomplex een homogene indruk. Deze scherf, afkomstig uit Schinveld-Brunssum, kan worden gezien als opspit en is mogelijk met grond van elders naar deze plaats vervoerd.

5. Op de voorgrond de resten van het centrale element.

Foto: Dries Linssen

Tabel 1: *Overzicht van het gevonden aardewerk.*

aardewerkbaksel	herkomst	type	rand	wand	bodem	begindatering	einddatering
Protosteengoed	Schinveld- Brunssum	?		1		1150	1350
Steengoed	Westerwald	S2-bek-?		3	2	1700	1740
Steengoed	Westerwald	S2-kan-?		1	2	1675	1725
Steengoed	Westerwald	S2-pot-15	1			1650	1710
Witbakkend	Frechen	?	1		1	1650	1850
Roodbakkend	Limburg	?	1			1600	1900

De ceramiek is vrij simpel en eenvoudig. Opvallend dure voorwerpen of baksels ontbreken. Het Westerwald-steengoed behoort, ondanks de versiering en de tweekleurige beschildering, tot het goedkoopste vaatwerk uit de 18de eeuw.

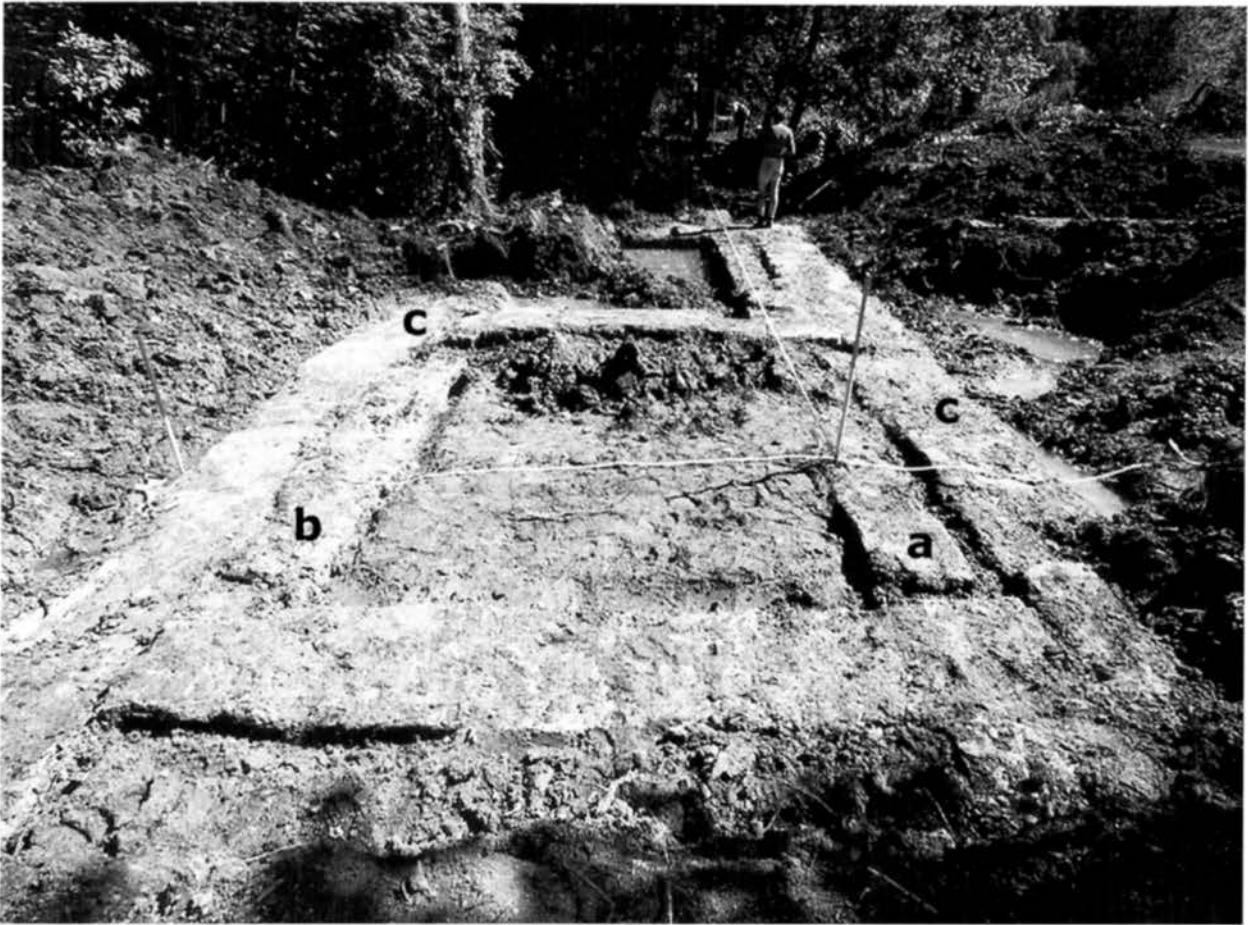
Een datering van het complex in de eerste helft van de 18de eeuw is het meest waarschijnlijk. Bepalend voor deze datering is de

ceramiek die afkomstig is uit Westerwald en dan met name de bierpul die te dateren is tussen 1700 en 1740. Het overige materiaal, het witbakkende en het roodbakkende aardewerk is ruimer te dateren.

Gebaseerd op het aardewerk dat afkomstig is uit een laag onder de tuin kan de aanleg van de tuin rond circa 1750 worden gedateerd.

6a-6b. De waterleiding [gezien vanuit het zuiden], met detail.

7. Funderingen van de tuinmuur [a], de berging [b] en de oranjerie [c], gezien vanuit het westen.

Foto: Dries Linssen.

Het pollenonderzoek

Door H. van Haaster

Uit drie sloten zijn monsters genomen ten behoeve van pollenonderzoek. In alle gevallen betrof het de onderste zeer humeuze vul- ling. De herkomst van de monsters is aange- geven in afb. 3. Het doel van dit onderzoek was informatie te verkrijgen over de beplan- ting in de tuin.

De monsters zijn op de voor pollenonder- zoek gebruikelijke methode chemisch behandeld. Van elk monster is uiteindelijk één preparaat gemaakt dat onder een door- vallend-lichtmicroscop met vergrotingen tot 400 maal is geanalyseerd.

Voorafgaande aan de analyse zijn de drie preparaten eerst geïnventariseerd om hun geschiktheid voor een gedetailleerde analyse te bepalen. Hierbij is gelet op de conserve- ring, dichtheid en diversiteit van het pollen

in de preparaten. Uiteindelijk is monster- nummer 2 uitgekozen voor een gedetailleer- de analyse. De resultaten van het onderzoek staan weergegeven in tabel 2. Wat de bomen betreft lijken eik, tamme kastanje, iep en beuk een belangrijke rol in de nabije omge- ving te hebben gespeeld. Het pollen van de den heeft luchtzakken waardoor het met de wind over grote afstand kan worden ver- spreid. Dit pollen kan dus van ver komen.

Wat de cultuurgewassen betreft, valt de goede vertegenwoordiging op van granen, waaronder rogge. Ook boekweit is relatief goed vertegenwoordigd. Van kervel, anijs, karwij en erwt of tuinboon zijn maar weinig pollenkorrels gevonden, maar omdat het pollen van deze planten zich slechts over kleine afstand verspreidt, kunnen we aanne- men dat de planten lokaal hebben gegroeid. Gele kornoelje is een struik waaraan grote rode vruchten komen, die vroeger populair

Tabel 2: Kasteel Terworm, resultaten pollenanalyse.

Vermeld zijn aantallen pollenkorrels per preparaat; + = aanwezig, niet geteld; - = afwezig

Wetenschappelijke naam	Monster nummer			Nederlandse naam
	2	3	4	
<i>bomen en struiken</i>	2	3	4	
Alnus	3	+		Els
Betula	1			Berk
Carpinus betulus	-	+		Haagbeuk
Castanea sativa	14			Tamme kastanje
Cornus mas/suecica	1			Gele/Zweedse kornoelje
Corylus avellana	3			Hazelaar
Fagus sylvatica	5			Beuk
Fraxinus excelsior	1			Gewone es
Hedera helix	2			Klimop
Myrica gale	1			Wilde gagel
Picea	2		+	Spar
Pinus9		+	+	Den
Quercus	21	+		Eik
Salix	-			Wilg
Tilia	2			Linde
Ulmus	5	+		Iep
<i>[mogelijke] cultuurgewassen</i>				
Anthriscus cerefolium	1			Kervel
Carum carvi	2			Karwij
Castanea sativa	14			Tamme kastanje
Cerealia	16		+	Granen
Cornus mas/suecica l				Gele/Zweedse kornoelje
Pimpinella anisum	1			Anijs
Pisum sativum/Vicia faba	1			Erwt/Tuinboom
Rosaceae	7			Rozenfamilie
Secale cereale	12	+		Rogge
Zea mays	2			Mais
<i>overige onkruiden</i>				
Apiaceae	5			Schermbloemenfamilie
Artemisia	1			Alsem
Asteraceae Liguliflorae	7	++		Lintbloemige composieten
Asteraceae Tubuliflorae	3			Buisbloemige composieten
Brassicaceae	5	+		Kruisbloemenfamilie
Campanula	1			Klokje
Caryophyllaceae	1			Anjerfamilie
Ericales	1			Heide-achtigen
Filipendula	2			Spirea
Galium type	3			Walstro type

Tabel 2: *Kasteel Terworm, resultaten pollenanalyse.*

Vermeld zijn aantallen pollenkorrels per preparaat; + =aanwezig, niet geteld; - =afwezig

Wetenschappelijke naam	Monster nummer		Nederlandse naam
<i>Plantago lanceolata</i>	13	+	Smalle weegbree
<i>Plantago major</i>	1		Grote weegbree
Poaceae	27		Grassenfamilie
<i>Polygonum aviculare</i> type	4		Varkensgras type
<i>Ranunculus</i>	1		Boterbloem
<i>Rumex</i>	-	+	Zuring
<i>Spergula arvensis</i>	-	+	Gewone spurrie
<i>Trifolium</i>	1		Klaver
<i>water- en oeverplanten</i>			
<i>Alisma</i>	2		Waterweegbree
Cyperaceae	1		Cypergrassenfamilie
<i>Lemna</i>	1		Eendekroos
Nymphaeaceae slijmcellen	2		Waterleliefamilie
<i>Typha angustifolia</i>	4		Kleine lisdodde
<i>diversen</i>			
<i>Microthyrium</i>	5	+	Bodemschimmel
<i>Gaeumannomyces</i>	1		Schimmel op cypergrassen
Type 128	8		Onbekend waterorganisme

waren. Het pollen kan echter ook van Zweedse kornoelje afkomstig zijn. Pollen van de rozenfamilie is ook relatief goed vertegenwoordigd. Binnen de rozenfamilie zitten behalve rozen ook veel soorten fruit [appel, peer, mispel, kweepeer, pruim, kers, abrikoos, perzik, aardbei, framboos en braam].

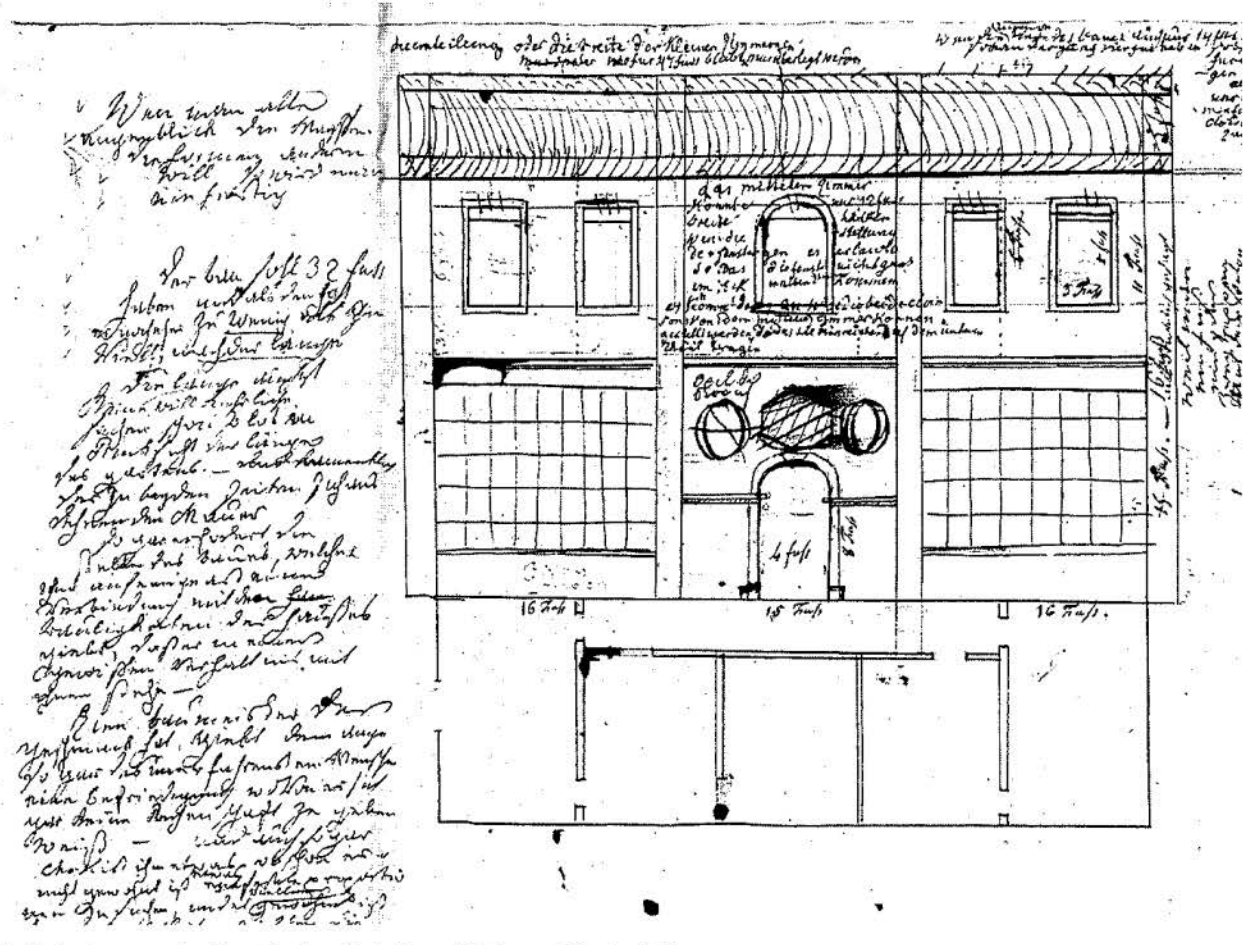
Het pollen van deze soorten lijkt echter zo sterk op elkaar dat niet kan worden vastgesteld welke soorten nu precies in de kasteeltuin hebben gestaan. Tijdens de behandeling van de grondmonsters zijn echter een paar kersenspitten gevonden. Het lijkt dus wel vast te staan dat in de tuinen ook kersenvruchten stonden.

De aanwezigheid van de waterplanten is gezien de context waaruit het monster afkomstig is, niet verbazingwekkend. Het pollen van de overige onkruiden is van plan-

ten afkomstig die als onkruid in de tuinen, aan de slootkant, langs wegen en paden en in graslanden hebben gestaan.

Conclusie

Het archeologisch onderzoek heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de reconstructie van de Roccocotuin. Op grond van de resultaten kan worden geconcludeerd dat op de kaart van baron De Loë de juiste uitleg van de tuin is weergegeven. Tevens kan met de resultaten van het onderzoek meer gezegd worden over het uiterlijk van de hoofdelementen zoals de begrenzing, de fontein en de oranjerie. Met behulp van het pollenonderzoek is meer bekend geworden over de oorspronkelijke beplanting. Dit onderzoek wijst er op dat de tuin in ieder geval voor een groot deel een nutstuin was.

8. Schets van de Oranjerie uit het archief van Kasteel Terworm.

De datering van de tuin aan de hand van de nog aanwezige pilaren komt overeen met die van het aardewerkonderzoek. De tuin zal

rond het midden van de 18de eeuw zijn aangelegd.

Noten:

1. J. DIJKSTRA, Heerlen, De tuin van kasteel Terworm. Bunschoten 1999, ADC-rapport 17.
2. Mondelinge mededeling Dhr. B. Taken. Zie ook het artikel van E. RAMAKERS, 'De tuin van Terworm:

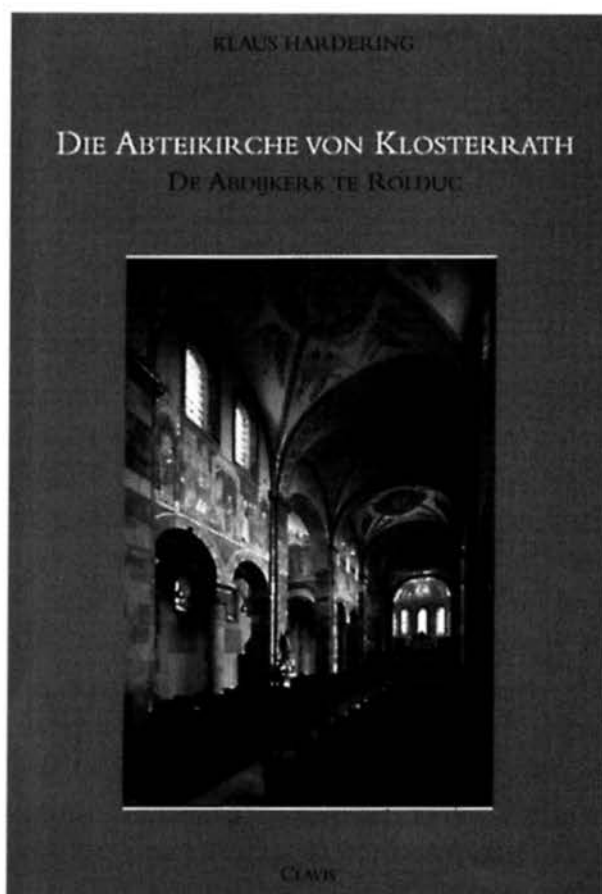
- Frans en Engels', in: LvH 47 [1997], 73-78.
3. RA Limburg, archief Kasteel Terworm te Heerlen, inv. 296.

De abdijkerk van Rolduc: een boekbespreking

L. SCHIPHORST

Als handelsuitgave van het proefschrift van Klaus Hardering uit Keulen verscheen twee jaar geleden in de Utrechtse reeks Kunsthistorische monografieën van Clavis *Die Abteikirche von Klostersrath Baugeschichte und Bedeutung*. Clavis legt zich toe op publicaties over middeleeuwse architectuur, beeldende kunst, kunstnijverheid en andere teksten op wetenschappelijk niveau. Verschillende studies overschreden de bestaande landgrenzen en verschenen in het Duits, evenals Harderings onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de kerk te Rolduc. Hardering verklaart in het voorwoord zijn interesse voor Rolduc en overrompelt de lezer met 'es war Liebe auf den ersten Blick', een liefde die ook na de duizendste maal kijken naar het object stand hield. Hij begon met een doctoraalscriptie over de negentiende-eeuwse beschildering van de kerk bij prof. dr. Hallersleben in Bonn en dook tenslotte diep in de bouwgeschiedenis van de kerk voor een dissertatie bij prof. dr. Aart Mekking in Leiden.

Deze niet-chronologische volgorde van het onderzoek is in de opzet van het boek terug te vinden. Een uiteenzetting over de polychrome beschildering tussen 1895 en 1904 door de Akense kanunnik Matthias Goebels volgt op de geschiedenis van de negentiende-eeuwse restauratie door P.J.H. Cuypers vanaf 1852 en de restauratie in 1931-1932 door Jos.Th. Cuypers. De bouwgeschiedenis van de crypte, het koor en het transept vanaf

de elfde tot en met de dertiende eeuw worden als één geheel in het volgend hoofdstuk gepresenteerd. Het schip van de kerk en de monumentale westbouw zijn de onderwerpen van de laatste hoofdstukken.

De ingrijpende restauratie van de kerk van Rolduc aan het eind van de negentiende eeuw bestond uit het afbreken van het zestiende-eeuwse gotische koor en het opbouwen van een geheel nieuw koor met drie halfronde uitbouwen, het 'klaverbladkoor'

in Romaanse vormen. Reeds in 1853 had architect P. Cuypers vastgesteld dat in de enkelvoudige crypte die hij aantrof bouwsporen aanwezig waren die duiden op een klaverbladvorm. Toen was er geen geld voor een grootscheepse reconstructie en werd slechts de kerk en crypte gestript van de barokke decoraties en een orgeltribune gebouwd. Geld, bijeengebracht voor het veertigjarig priesterjubileum van directeur W. Everts in 1891, plus subsidies van provincie en rijk waren de noodzakelijke financiële bases voor de gigantische bouwoperatie die tot 1900 duurde. Naast de afbraak en wederopbouw van crypte en koor werd het transept vrijwel geheel opnieuw opgetrokken. In het inwendige muurwerk een halfronde nis aangetroffen met resten van een middeleeuwse Maria-schildering; deze werd in de nieuwe beschildering opgenomen.

De beschildering door de priester-schilder Matthias Goebbels [1836- 1911] uit Aken, van het inwendige van de crypte en de kerk was het sluitstuk van de drastische restauratie. Van 1895 tot 1897 werkte Goebbels aan de voorstellingen op wanden en gewelven. Reeds als jonge kapelaan had hij ontwerpen van de Rijnlandse bouwkundige en restauratiearchitect August Essenwein in de achthoekige koepel van de St. Gereon in Keulen uitgevoerd. In Keulse kerken had Goebbels middeleeuwse schilderingen gerestaureerd en veel nieuw werk gemaakt. Later werden ook Goebbels' ontwerpen door anderen uitgevoerd. De meervoudige verbondenheid met Keulen is in verschillende geschilderde scènes in Rolduc terug te vinden. De Keulse St. Maria im Kapitol waar Goebbels jarenlang kapelaan was, staat model in het silhouet van Jeruzalem als achtergrond voor het vertrek van de drie koningen uit die stad [westelijk pseudo-transept]. Het iconografisch programma was in overleg met directeur Corten tot stand gekomen en omvatte de stichting van de abdij en de uitzending van de apostelen in de crypte, tien Maria-scènes op de gewelven in de kerk en 23 scè-

nes met voornamelijk de lerarende Christus op de wanden. In Rolduc bestond een sterke Mariaverering en Christus als leraar en de verkondiging van de apostelen laat zich gemakkelijk verklaren uit de functie als opleidingscentrum. Meerdere scènes zijn verweven met de eigentijdse kerkpolitiek. In de schildering op het gewelf van het middenschip Maria en kerkleraren, heeft de vroegchristelijke kerkleraar die tegen kettters optreedt het uiterlijk van paus Leo XIII contra de in 1873 afgescheiden oud-katholieken. Het door paus Pius IX in 1854 verkondigde dogma van Maria Onbevlekt Ontvangen en de iets later ontstane verering van Maria als Koningin van de rozenkrans zijn onderwerp van de schilderingen op de gewelven van het transept. In de voorstelling van de Bergrede [transeptwand, oost] komen in het publiek portretten voor van bij de schilderingen betrokkenen: Goebbels zelf, maar ook de monseigneurs W. Everts en J.J. Stassen. In de vormentaal oriënteerde Goebbels zich niet alleen op de bekende vroeg negentiende-eeuwse Duitse schilders Peter Cornelius en Friederich Overbeck maar ook op de aan het eind van de negentiende eeuw ontdekte voorstellingen in de Romeinse catacomben. Terecht stelt Hardering dat Goebbels' schilderingen een uniek voorbeeld zijn van [behouden] negentiende-eeuwse kerkdecoratie in het Maas-Rijngebied.

Harderings meest opzienbarende onderzoeksresultaten liggen echter ondergronds, in de bouwdata van de crypte. Op grond van de tekst in de *Annales Rodenses* en de plaatsing en vorm van vier aanwezige zuilen stelt hij dat de klaverbladvorm niet de eerste bouwvorm geweest kan zijn. Het bouwen van de kerk startte met de crypte in het jaar 1108 volgens de tekst in de *Annales*. Hardering gaat ervan uit dat de door twee rijen zuilen geschraagde onderkerk langgerekt van vorm was en ingangen had vanuit het dwarschip van de kerk. Nadat de vergroting van de crypte tot een klaverblad raakten die ingangen buiten gebruik en werden dichtge-

De crypte van de abdijkerk van Rolduc.

metseld. De uitbreiding van crypte en het erboven gelegen koor kwam meer dan 100 jaar later in het eerste kwart van de dertiende eeuw tot stand. Hardering brengt dit in verband met de wens van de hertogen van Limburg die inmiddels de voorgedij over het klooster en de kerk hadden, de ruimte als dynastieke begraafplaats in te richten. Voor een adellijk mausoleum werd een klaverbladvorm als plattegrond toepasselijk geacht. Bovendien was in het begin van de dertiende eeuw het munster van Roermond eveneens met een klaverbladkoor uitgerust als mausoleum voor de graven van Gelre, en was een halve eeuw eerder in Rijnsburg bij Leiden de klaverbladvormige grafkerk voor de graven van Holland gebouwd. De bouwheer van het Rolducse klaverblad, Walram III, vond als eerste een laatste rustplaats in de crypte en de schrijver gaat ervan uit dat zijn graftombe sterke overeenkomsten vertoond heeft met het graf in Roermond. Naast een bouwdate-

ring van de crypte gaat Hardering in op de term 'scemate longobardino' zoals door de kroniekschrijver in de *Annales* gebruikt voor de bouw van het kerkship. Deze Noord-Italiaanse bouwvorm bereikte Rolduc via Utrecht en niet rechtstreeks. De link is de Utrechtse kapittelkerk van St. Marie [afgebroken 1844] die op schetsen en schilderijen van P. Saenredam uit de jaren 1636-1663 veelvuldig voorkomt. Er was waarschijnlijk een contact tussen de Utrechtse bisschop Koenraad, bouwheer van de St. Marie en de stichter van Rolduc Ailbertus van Antoing. Hardering wijst op een mogelijke familiere-latie van de Utrechtse bisschopszoon Gozewijn die een eeuw later in het klooster verbleef en die via zijn moeder aan de hertogen van Limburg verwant was en aan de familie Heinsberg-Valkenburg. Het westwerk van Rolduc, in de loop van de twaalfde eeuw gebouwd met een middentoren en twee lagere zijtorens, ziet de auteur wederom als een

architecturale exponent van de concurrentie van de hertogen van Limburg met de tegenvoeters uit het buurland, de hertogen van Brabant. De vorm verwijst naar de imposante westwerken van de kapittelkerken van St. Truiden en de Servaaskerk van Maastricht die respectievelijk in de opzet en de muurdecoratie vergelijkbaar zijn. Deze kerken werden, evenals Rolduc, bediend door Augustijner koorheren.

In het hanteren van de theorie over de politieke betekenis van bouwvormen is Hardering een volgeling van Georg Bandman's *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger* [eerste druk: Berlijn 1951] en van Aart Mekking's *De Sint Servaaskerk te Maastricht* [1986]. Mekking's speculatieve theorie over de westbouw van de Servaaskerk als zaal voor de Duitse keizers wankelde na de vondst van het Humbertuskruis waarop de relatie met Luik beschreven stond.

Hardering ondersteunt met een scala van artefacten de politieke betekenis van de bouwvormen van Rolduc. Met name de theorie over de crypte als dynastieke begraafplaats en de verbindingsdraden met Utrecht zijn overrompend, alhoewel de Gozewijntheorie zwakke kanten heeft. Het opnieuw dateren van het de bouw van de klaverbladcrypte en het kerkkoor stoelt op zeer overtuigend architectuurhistorisch onderzoek, beginnend met een minutieuze beschrijving van de zuilen in de crypte. Het heeft de kwaliteiten van een meeslepende en intrigerende krimi, hier is Hardering als een begeesterde onderzoeker aan het woord. Iets minder spannend maar wel uiterst degelijk gedocumenteerd zijn de bouwgeschiedenissen van schip en westbouw. De schrijver is terughoudend en mild in zijn oordeel over de drastische restauratie in de negentiende eeuw en waardeert het harmonische [neo]romaanse karakter van de bouwvor-

men. Het formuleren van een nieuwe architectuurtheorie brengt echter een te radicale afwijzing van de oude theorie mee in het duiden van sommige geschilderde voorstellingen. De aanwezigheid van de St. Maria im Kapitol op de wanden in Rolduc kan niet anders gezien worden dan als exponent van oudere architectuurhistorische theorieën. De Keulse kerk, Rolduc, het munster van Roermond en de kathedraal van Doornik vertoonden een klaverblad in de plattegrond en werden als één groep gezien. De uitvoerig geïllustreerde beschrijving van de beweegredenen en uitgangspunten van de wand- en gewelfschilderingen dwingt respect en waardering af. In de kerk is het merendeel van de schilderijen nog te zien wat voor het boek een aantal aantrekkelijke kleurenfoto's opleverde. Ook in de Martinuskerk van Welten schilderde Matthias Goebbels in 1895 voorstellingen op de wanden van het nieuwe kerkship, de koorafscheiding en de absis, die echter zonder enige documentatie in 1933 geheel overgeschilderd werden en waarvan niets meer rest.

Het negentiende-eeuwse geschilderde beeldprogramma, maar ook de rigoreuze restauratie hadden de kerk van Rolduc in de loop der tijd in de architectuur- en kunstgeschiedenis een plaats in de marge bezorgd. Het is aan Klaus Hardering te danken '*dat de Europese betekenis van de abdijkerk van Rolduc als kunstzinnig en historisch monument voor het eerst ten volle tot zijn recht komt*' [citaat prof. A. Mekking, voorwoord].

KLAUS HARDERING, *Die Abteikirche von Klostersath Baugeschichte und Bedeutung – De Abdijkerk te Rolduc Bouwgeschiedenis en betekenis* [Utrecht 1998].

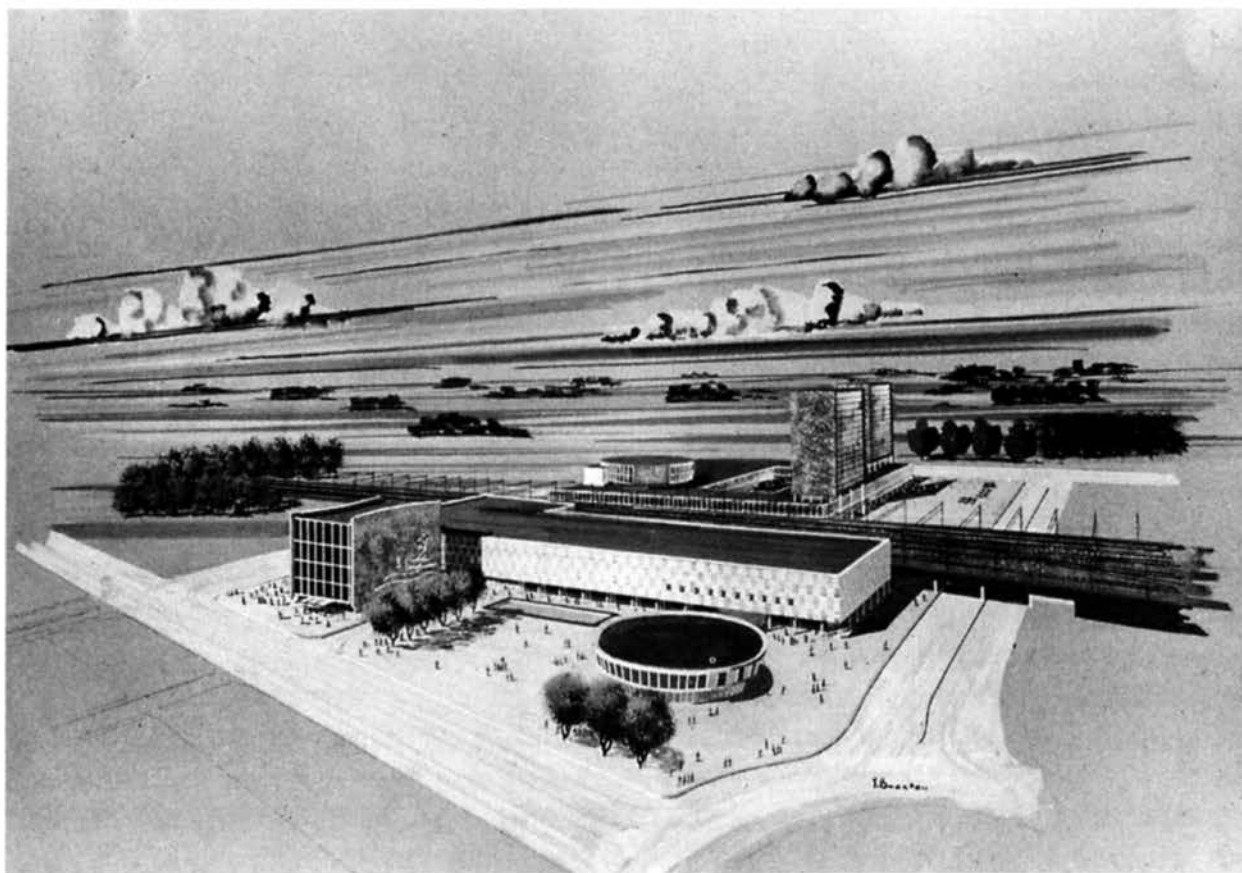
Clavis Kunsthistorische monografieën, deel XVIII 224 p., ill.

Vitruvianum verwerft archief van architecten Boosten

PAUL BRÖCK, LIDWIEN SCHIPHORST

Na de archieven van de architecten Wielders, Peutz en Lendfers heeft het Vitruvianum een nieuw belangrijk architectenarchief in beheer ontvangen. Sinds het overlijden van Theo Boosten in 1990 werd de overdracht van zijn archief en dat van zijn vader Alphons overwogen. Ze namen een aanzienlijk aantal meters opbergruimte in beslag in de kelders en op de zolder van het bureau Boosten-Rats-Ritzen aan de Bourgognestraat in Wijk. Na ampele onderhandelingen over de vorm van het

beheer [bruikleen] en de mogelijkheden in de depots van het stadsarchief, vond begin dit jaar de verhuizing plaats. De fysieke toestand van het materiaal uit de kelder van de Bourgognestraat was intussen slecht geworden. De hoge waterstanden van het Maaswater hadden schade aangericht en schimmels hadden daar nog een schepje bovenop gedaan. Intussen is alles gegammastraald, zijn de kokers, mappen en dozen omgepakt en is met de plaatsing een begin gemaakt. Hoewel het zwaartepunt van het

Perspectiefschets voor het winkelcentrum Piazza Galerij in Eindhoven, Th. Boosten, circa 1953.

werk van zowel Alphons [1893-1951] als Theo [*1923] in Maastricht lag, zijn ook in oostelijk Zuid-Limburg van beide architecten karakteristieke ontwerpen uitgevoerd. De nieuwe kerk voor de parochie van St.-Jan de Doper in Eygelshoven was in 1920, nog vóór de koepelkerk in Maastricht, Alphons eerste kerkontwerp. Op de Heksenberg en in Bleyerheide werden na 1930 nog twee kerken van zijn hand gebouwd. Theo was in 1968 de ontwerper van de brandweerkazerne en het

politiebureau aan de Burg. Gijzelslaan in Heerlen. Tien jaar eerder had hij voor het tegenoverliggend terrein aan de Benzenraderweg de Mijschool ontworpen.

Het bewerken van het archief Boosten & Boosten zal ongetwijfeld nog enige jaren vergen. Het Vitruvianum hoopt dat de inventarisatie tot één of meerdere publicaties zal leiden hetgeen op grond van wat nu is ingezien zeker een hernieuwde en grotere waardering van de bouwmeesters tot gevolg zal hebben.

Signalementen

R. BRAAD, J. RUTTEN, M. VAN DER WIJST

Katholieken in de Twintigste Eeuw

Door Ton H. M. van Schaik,
[Amsterdam/Anthos 1999]. 167 blz., 300 ill.

Dit werk verscheen in het kader van de 16-delige TV-serie met dezelfde naam, samengesteld door historici en journalisten. Wat mij enigszins hinderde bij het lezen van het boek – laat ik daarmee maar beginnen – is een zekere scepsis, iets van pedanterie, een bepaalde betweterigheid, die historici en andere terugblikkers wel vaker hebben [deels te begrijpen en te vergeven, maar toch een beetje hinderlijk]. Alsof wij het nu allemaal beter zouden weten en doen. Dit even accepterend als algemeen menselijk en er overheen lezend vindt men in *Katholieken in de Twintigste Eeuw* een schat aan weetjes en wetenswaardigheden.

Het is echt een boek vol, vooral over de tweede helft van de eeuw, die veel lezers nog uit eigen ervaring kennen, maar die men toch als prettig [misschien soms ook als onprettig] maar vaak als weer ontdekt en opnieuw 'beleeft'. Interessant is bijvoorbeeld wat er over de zogenaamde kerkgang van jonge moeders wordt gezegd. Ook feiten uit de meest recente tijd zijn vermeld. Voor hen die de katholieke wereld niet zo kennen biedt het boek heel veel gegevens die nuttig zijn om te komen tot begrip/kennis van dat belangrijke volksdeel toen en nu.

Wat biedt het boek in detail? De titels van de hoofdstukken spreken voor zich: onderwijs, verenigingsleven en sociale beweging; kunst, caritas en missie; seksualiteit, politiek en oecumene; hiërarchie, kloosterleven,

Katholieken in de twintigste eeuw

volksgeloof en eredienst. Alles van doop tot dood. Verder vindt men zeer ware of interessante uitspraken, zoals 'De kerk was een klassenkerk, zoals de maatschappij een klassenmaatschappij was' en 'De [katholieke] zuil was zo af, zo helemaal voltooid, dat er een soort verzadiging optrad, een ideologische moeheid', en [van de politicus dr. Schaepman] 'Ik ken geen luiere wezens dan de Nederlandse katholieken' en het grapje, dat God twee dingen niet weet: 1. Wat een Jezuïet denkt; 2. Hoeveel zustercongregaties er waren [volgens het boek 125].

Globaal genomen ziet men in de eerste helft van de eeuw de versterking/trots/eigenheid van de katholieke gemeenschap en in de tweede helft [volgens het boek vanaf 1953 of

1960] afbraak / onverschilligheid / openheid. De eigenheid leidde wel tot blinde volgzzaamheid. Overigens moeten we niet vergeten, dat ook vroeger veel mensen heerlijk konden relativiseren. In de katechismus stond weliswaar als antwoord op de vraag 'Waartoe zijn wij op aarde?': 'Om God te dienen en daardoor in de hemel te komen', maar mijn vader [overleden in 1946] hoorde ik al zeggen: 'Als ons soort oppassende mensen d'r niet in komt, dan kunnen ze d'ren hemel wel afbreken'.

Het boek is rijk geïllustreerd. Misschien zijn de afbeeldingen nog belangrijker dan de tekst. Ze zijn zeer gevarieerd: de afgebroken kerk van Cuypers in Tilburg, affiches van Rerum Novarum en 'Katholieken leert Esperanto', 'Dagboek van een Herdershond', foto's en uitspraken van Van Mierlo en Fons Jansen in Echt, de 'kale' kerk van Mamelis en een leesplankje met 'hok' en 'bok'.

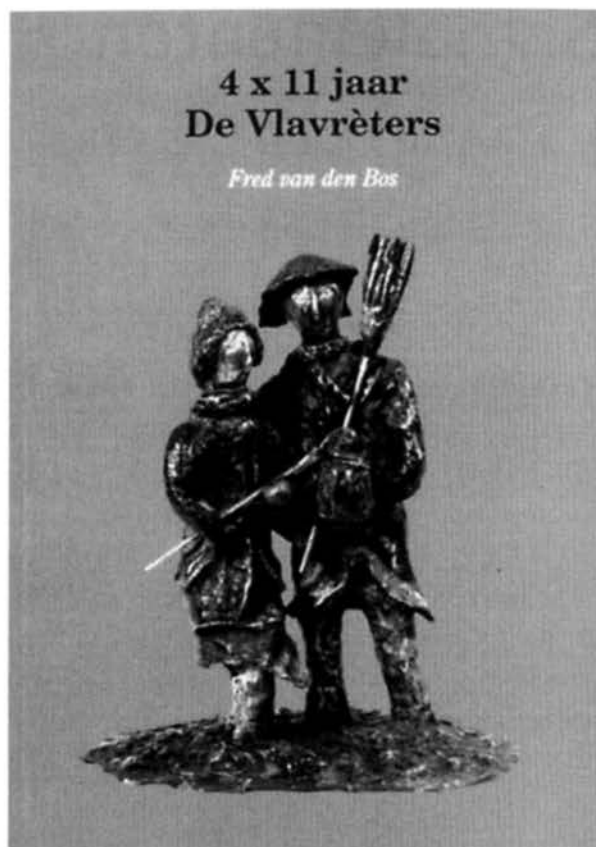
Veel herinneringen, veel wetenswaardigheden: een relaas van een tijdperk. [MvdW]

4 x 11 jaar De Vlavrèters

Door Fred van den Bos.

[Heerlen 2000]. 142 p. Ill.

Jubileumboeken vertellen vooral het wel en niet het wee van een vereniging. De lezer blijft meestal nog met een paar vragen zitten. Ook in dit boek is dat het geval. Toch is de geschiedenis van de Weltense carnavalsvereniging een bijzonder jubileumboek geworden. Op de eerste plaats zijn er geen advertenties en dergelijke opgenomen. Zelfs een sponsor-logo ontbreekt. De hoofdsponsor wilde onbekend blijven. Ten tweede is het boek thematisch ingericht en weet de auteur de onderwerpen in duidelijke taal neer te zetten. Ten derde worden alle prinses en jeugdprinses niet alleen maar in een lijstje opgesomd, zoals in de meeste andere jubileumboekjes, maar worden ze mét hun betekenis voor de vereniging beschreven. Ook de betekenis voor de Weltense gemeen-

schap wordt beschreven, bijvoorbeeld in hoofdstuk 6 [van de 11] 'De kerk in het midden'. Daardoor heb je na het lezen de indruk dat alle ins en outs van het Weltense carnaval de revue zijn gepasseerd. Een aanrader.

Te koop door overmaking van f 15,- op giro 6234699 t.n.v. de penningmeester *De Vlavrèters* te Heerlen onder vermelding van 'jubileumboek'. Het boek wordt dan toegezonden. [RB]

De bodem van Brunssum en Schinveld geeft zijn geheimen prijs

Door Louis Reubsat. [Onderbanken 1999]. Uitgegeven ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van Heemkundevereniging 'De Veersjprunk' door de werkgroep Archeologie. 40 p. ill.

Onlangs verscheen een overzichtelijk en informatief boekwerkje over het middeleeuwse Brunssumse en Schinveldse aardewerk. De auteur heeft zelf als amateur-archeoloog bij verschillende opgravingen in genoemde plaatsen en in Merkelbeek assis-

tentie verleend. Tevens heeft hij alle literatuur die tot nu toe over het aardewerk en de pottenbakkersovens is verschenen, in begrijpelijke taal samengevat.

Aan de orde komen de verschillende opgravingen, de typologie en vormkenmerken van het aardewerk, de periode-indeling, het gebruik, het economische nut van de vestigingen in Brunssum en Schinveld, de pottenbakkersoven, de handel en het einde van deze levende industrie rond 1350. Zo'n 325 jaar leverden de inwoners van de noord-oostelijke hoek van onze regio dit aardewerk zelfs tot in Engeland en Noorwegen.

Het boekje is copyprint en voor f 5,- [excl. verzendkosten] te bestellen bij de Heemkundevereniging. Adres: zie signalement foto-boeken Onderbanken. [RB]

De postgeschiedenis van Heerlen

Door L.M.A. Knarren, [Amsterrade 1999].
140 p., 83 ill. Voor f 19,90 verkrijgbaar bij de
betere boekhandel of de auteur,
Parallelstraat 15 Amsterrade.

In een artikel in *Het Land van Herle* [1995 pagina 45-51] over de 'Heerlense knip' vroeg ing. Knarren aandacht voor het op een merkwaardige manier gebruiken van postzegels en adresstroken voor de verzending van de Limburger Koerier aan het einde van de negentiende eeuw. Thans heeft hij een boek het licht doen zien waarin hij de geschiedenis van het postwezen in Heerlen en naaste omgeving behandelt. Het rijk geïllustreerde werk vangt aan met een beknopte geschiedenis van Heerlen in het algemeen, om vervolgens daarbinnen de postale activiteiten van brievendrager tot voorsorteercentrum een plaats te geven. Niet alleen de huisvesting van postkantoren in Heerlen en Hoensbroek, maar ook personeel, stempels en wijzen van vervoer staan in de schijnwerper.

Het werk is niet alleen voor filatelisten, maar meer nog misschien voor alle historische geïnteresseerden van nut. Dat het laat-

ste decennium buiten de behandelde stof valt, is te vergeven, daar dit later stof kan leveren voor een nadere beschouwing van de overgang van de vertrouwde PTT naar 'hoe heet het nu ook al weer?'. Ook de illustraties zijn voor de lezer verhelderend: een 'portlijst' uit 1850, de 'bestelkamer' aan de Honigmannstraat in 1936, het postkantoor in Treebeek in 1939, stempels van de hulpkantoren/agentschappen, het station van Simpelveld en de Stadspost, gevestigd in Schaesberg, dit alles maakt het tot een leuk lees- en snuffelboek. [MvdW]

Nieuwenhagen gisteren. Een aanzet tot de beschrijving van de geschiedenis van Nieuwenhagen

Door Hein H. Steinen, [Landgraaf 1999].
128 blz., geïll. ISBN 90-9012810-7

Met betrekking tot de geschiedenis van Nieuwenhagen was nog niet zoveel geschreven. Nieuwenhagen maakte tot 1800 deel uit van Heerlen en deelde dus tot die tijd ook de lotgevallen van deze hoofdschepenbank. In de eerste vijftig bladzijden wordt dan ook de geschiedenis van Heerlen min of meer samengevat en daarbinnen een aantal historische wetenswaardigheden over het gehucht Nieuwenhagen beschreven. Daarbij rekt

de auteur af met een dwaling van het toenmalige gemeentebestuur van Nieuwenhagen om op basis van een akte uit 1213 in 1963 het 750-jarig bestaan van Nieuwenhagen te vieren. De informatie kwam van Nieuwenhagenaar Hubert J. Spierts, die de akte in het archief van de abdij van Val-Dieu had aangetroffen. Steinen maakt aannemelijk dat de in de akte genoemde Wilhelmus van Nieuwenhagen afkomstig was uit Nieuwenhagen onder Blegny in de Voerstreek, waar alleen de straatnaam Rue Neuve-Haye nog aan het voormalige gehucht herinnert. Hoewel de tekst heel leesbaar en verre van saai is neergezet, dient de samenvatting van de grote lijn der Heerlense geschiedenis mijns inziens met de nodige voorzichtigheid gelezen te worden. In details blijkt de gepresenteerde informatie soms incorrect. De auteur beseftte zelf al dat hij met het schrijven van het boek het gevaar zou lopen in menige valkuil te duikelen.

De rest van het boek behandelt min of meer de geschiedenis van Nieuwenhagen vanaf de Franse Tijd tot aan de gemeentelijke herindeling per 1.1.1982. Daarbij komt de politieke en bestuurlijke geschiedenis maar matig aan bod. Waar hij echter zeer op ingaat zijn allerlei wetenswaardigheden met

betrekking tot het sociaal-maatschappelijke leven van het dorp in hoofdstukjes zoals: Jan Simon Reumkens; Knechten en dienstmeiden, dagloners en krieëmere; Nuijenage en g'n Hei; onderwijs; hoeven in de heide; enkele Nieuwenhaagse families; mensen van aanzien uit een dorp van weinig betekenis.

De auteur gaf het zelf al aan in de titel en het voorwoord: het gepresenteerde boek bevat alleen bouwstenen, afgezet tegen de grote lijn van de geschiedenis van het dorp of, beter gezegd, van de streek. In dat kader is het jammer dat exacte bronvermeldingen ontbreken, maar ze zijn ongetwijfeld bij de auteur op te vragen. De noten die hij wel vermeld – dat is best wel goed gevonden – geven toelichting op begrippen in de tekst. De lopende tekst blijft daardoor beter leesbaar.

Het boek moet dus met de nodige voorzichtigheid gelezen worden, maar ik geef de auteur alle credits: als hij het boek niet had geschreven, hadden we er wellicht nog decennia op moeten wachten. Ik hoop dat dit niet het laatste werkstuk over de geschiedenis van Nieuwenhagen zal zijn en dat er een werkgroepje komt dat in overleg met de vakhistorici een uitgebreide en geannoteerde verhandeling voorbereidt. [RB]